

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

INDUSTRY SERIES
NETSPAR

Keuzes tijdens de pensioenopbouw: de effecten van nudging met volgorde en standaardopties

*Wilte Zijlstra
Jochem de Bresser
Marika Knoef*

DESIGN PAPER 157

DESIGN PAPERS zijn onderdeel van de **refereed Industry Paper Series**, dat wil zeggen beoordeeld en geaccordeerd door de Netspar Editorial Board. Ze bediscussiëren het ontwerp van (een component van) een pensioensysteem of -product, analyseren de doelstelling en bieden mogelijkheden voor het verbeteren van de doeltreffendheid ervan. Dit type paper is toegankelijk geschreven voor specialisten uit de sector, verantwoordelijk voor het ontwerpen van de besproken component. Design Papers bevatten een sectie waarin de auteurs naar aanleiding van de analyse hun eigen mening geven. Design Papers worden ter bespreking gepresenteerd bij Netspar evenementen, waarbij de panelleden bestaan uit vertegenwoordigers van academici en partners uit de sector, samen met internationale wetenschappers. Netspar Design Papers worden beoordeeld door de Netspar Editorial Board alvorens tot publicatie wordt overgegaan.

Colofon

Netspar Design Paper 157, juli 2020

Editorial Board

Rob Alessie – Rijksuniversiteit Groningen
Mark-Jan Boes – VU Amsterdam
Marijke Colly – MN
Kees Goudswaard – Universiteit Leiden
Arjen Hussem – PGGM
Bert Kramer – Rijksuniversiteit Groningen & Ortec Finance
Fieke van der Lecq (voorzitter) – VU Amsterdam
Raymond Montizaan – Universiteit Maastricht
Alwin Oerlemans – APG
Martijn Rijnhart – AEGON
Maarten van Rooij – De Nederlandsche Bank
Peter Schotman – Universiteit Maastricht
Koen Vaassen – Achmea
Mieke van Westing – Nationale Nederlanden
Peter Wijn – APG
Jeroen Wirschell – PGGM
Marianne Zweers – a.s.r.

Ontwerp

B-more Design

Vormgeving

Bladvulling, Tilburg

Redactie

Jolanda van den Braak, Nijmegen
Netspar

Design Papers is een uitgave van Netspar. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de auteur(s).

INHOUD

<i>Samenvatting</i>	4
<i>Summary</i>	6
1. <i>Inleiding</i>	7
2. <i>Opzet van het keuze-experiment</i>	10
3. <i>Interesse in minder of extra premieinleg</i>	14
4. <i>Effecten van keuzearchitectuur: volgorde en vooringevulde keuzes</i>	20
5. <i>Conclusie</i>	26
<i>Referenties</i>	29
<i>Bijlage</i>	30

Dankwoord

Dit onderzoek is mogelijk gemaakt door de AFM, Netspar, Instituut GAK en NWO. De auteurs danken Max Groneck, Jona Linde, Arno Riedl, twee anonieme referees, deelnemers van de Netspar Pension Day 2019, de Netspar Werkgroepdag in december 2019 en de Netspar International Pension Workshop 2020 voor hun nuttige opmerkingen. De dataverzameling is mede mogelijk gemaakt door de AFM. Wilte Zijlstra heeft dit paper op persoonlijke titel geschreven. Jochem is NWO erkentelijk voor de financiële bijdrage van het onderzoeksprogramma Innovative Research Incentives Scheme Veni met projectnummer 451-14-018.

Affiliaties

Wilte Zijlstra – Autoriteit Financiële Markten
Jochem de Bresser – Tilburg University
Marieke Knoef – Universiteit Leiden

Samenvatting

Keuzes tijdens de pensioenopbouw: de effecten van nudging met volgorde en standaardopties

Keuze is een belangrijk thema bij de opzet en invulling van een nieuw pensioenstelsel. Deze studie geeft inzicht in de mate waarin mensen willen kiezen voor het tijdelijk verhogen of verlagen van hun pensioenopbouw en in de mate waarin vooringevulde opties de gemaakte keuze beïnvloeden. Ook gaan we na of de volgorde waarin keuzes worden voorgelegd mensen een duwtje in een bepaalde richting kunnen geven (nudge). Hoe werken die duwtjes in een online omgeving met pensioenkeuzes? In dit onderzoek combineren we de uitkomsten van een keuze-experiment met administratieve data. Dit geeft empirische informatie over consumenten(keuze)gedrag voor onder meer beleidsmakers en pensioenfondsen en draagt bij aan een verantwoorde inrichting van keuzes in een nieuw pensioenstelsel.

In het keuze-experiment gaven we mensen de keuze om tijdelijk meer of minder pensioenpremie in te leggen. Vier van de tien werknemers in onze steekproef (uit het LISS-panel) kiest voor een aanpassing; 19 procent voor een tijdelijke premiestop en 23 procent voor tijdelijk extra inleg. Er lijkt zodoende substantiële animo voor keuze in de opbouwfase, maar: het gaat niet vanzelf goed.

Mensen die relatief weinig pensioen hebben opgebouwd, kiezen net zo vaak voor een premiestop als degenen die veel pensioen opgebouwd hebben. En andersom: mensen die relatief veel pensioen hebben opgebouwd, kiezen net zo vaak voor extra premieinleg als mensen die weinig opgebouwd hebben.

We laten zien dat aanpassingen in de inrichting van de keuze kunnen helpen om mensen een duwtje in een bepaalde richting te geven. Een van de aanpassingen is de volgorde waarin zij de keuze krijgen aangeboden. Het effect: het aandeel respondenten dat koos voor extra inleg (ofwel een premiestop) steeg met 10 procentpunten als extra inleg (ofwel premiestop) de eerste optie was. We zagen dat mensen die minder moeite hebben met financiële zaken zich minder lieten leiden door de volgorde van de vragen.

Ook een andere nudge, het voorinvullen van een keuze, had een significant effect. Deze nudge was zeer bescheiden (een bolletje was al zwart gekleurd) en eenvoudig te veranderen. Toch leidde voorinvullen tot significante effecten, van 6 tot 13 procentpunten in de richting van de status quo (geen premiestop of extra inleg), tot 22 procentpunt in de richting van tijdelijk meer of minder inleg.

Voor de beleidsdiscussie rondom keuzevrijheid in het pensioenstelsel is het relevant om te weten dat er substantiële interesse is voor extra premieinleg en een

premiestop. Maar een goede keuze maken lijkt moeilijk voor mensen. De keuzevolg-
orde en voringevulde keuzes lijken effectief om mensen te sturen. Echter, mensen
bij wie een bepaalde standaardoptie niet lijkt te passen, wijken niet vaker af van de
standaardoptie dan mensen bij wie de default wel lijkt te passen. Het instellen van
een standaardoptie (default) brengt dus verantwoordelijkheid met zich mee en vergt
adequaat maatwerk om de juiste default aan de juiste doelgroep aan te bieden.

Summary

The effects of nudging on choices in the pension accumulation phase

Individual choice is an important issue in the design of a pension system. This study investigates whether employees would like to temporarily increase or decrease their contribution, and how defaults and online choice architecture influence their decisions.

In our online choice experiment, four out of ten respondents chose to alter their contribution; 19 percent temporarily suspended pension contributions, and 23 percent temporarily increased their premium. We did not detect any relation between the choices that were made and the expected replacement rates, based on pension entitlements and wealth from administrative data.

The option that was offered first (increase or decrease in pension contributions), was chosen 10 percentage points more often. The other nudge, a prefilled default option, also had significant effects. When the default was towards the status quo, the status quo (no increase or no decrease) was chosen 6 to 13 percentage points more often compared to the active choice (no default). Prefilling either a higher contribution or a lower contributions led to a 22 percentage points higher uptake in both cases.

Combining survey and administrative data, we offer empirical evidence on consumer choice behavior for policy makers and pension providers to design proper pension choice environments. We show that nudges have large effects in this pension context, implying a large responsibility for choice architects.

1. Inleiding

Keuze is een belangrijk thema bij de opzet en invulling van een nieuw pensioenstelsel. We zien dat in het Principeakkoord vernieuwing pensioenstelsel (SZW, 2019), dat stelt: '[met] de introductie van meer keuzemogelijkheden wordt het pensioenstelsel robuuster en persoonlijker.' In het principeakkoord staat tevens beschreven dat de doorsneesystematiek wordt afgeschaft. Daarmee wordt het makkelijker om in de toekomst keuzemogelijkheden aan te bieden. Keuze en maatwerk was ook een van de vier hoofdlijnen in de Perspectiefnota Toekomst Pensioenstelsel (SZW, 2016).

Keuze kan ervoor zorgen dat pensioen beter aansluit op de individuele omstandigheden en voorkeuren van mensen. Dat kan tot aanzienlijke welvaartswinst leiden (Van Ewijk et al., 2017). Maar dan moeten mensen wel in staat zijn om de juiste keuzes te maken. Als mensen niet in staat zijn om goede keuzes te maken leiden keuzemogelijkheden tot stress en kan welvaartswinst omslaan in welvaartsverlies vanwege foute keuzes.

Mensen houden niet van moeilijke pensioenkeuzes en willen graag dat financiële zaken automatisch goed voor hen geregeld worden (Van Dalen & Henkens, 2014, 2016). Vonken & Limpens (2018) laten met behulp van MRI-onderzoek zien dat mensen niet willen kiezen over hun pensioen, maar wel graag gekozen willen hebben. Dat is omdat keuzemogelijkheden mensen een gevoel van controle kunnen geven over hun financiën. Zelfs als het maken van een keuze geen enkel voordeel biedt, nemen we toch vaak liever zelf de leiding (Leotti & Delgado, 2011).

Met vooringevulde keuzes kunnen mensen zelf bepalen of ze een keuze al dan niet willen delegeren. Mensen hebben dan controle gehad en dit kan het vertrouwen verhogen, terwijl ze tegelijkertijd ook ontzorgd worden. Wanneer mensen zich laten leiden door vooringevulde keuzes hebben we een instrument in handen om hen te helpen goede keuzes te maken.

Deze studie geeft inzicht in de mate waarin mensen keuzes wensen in de opbouw van hun pensioen en welke keuzes mensen maken met verschillende nudges. We onderzoeken in hoeverre vooringevulde keuzes de uitkomst beïnvloeden. Ook gaan we na of de volgorde waarin keuzes worden voorgelegd mensen een duwtje in een bepaalde richting kunnen geven. Diverse onderzoeken laten zien dat de volgorde waarin (gezond) voedsel gepresenteerd wordt in supermarkten en kantines de keuzes van mensen beïnvloeden, bijvoorbeeld Van Kleef et al. (2012) of Bucher et al. (2016). Maar hoe werken volgorde-effecten in een online omgeving met pensioenkeuzes?

In dit onderzoek focussen we op de keuze voor meer of minder pensioenopbouw.¹ Dit sluit aan bij eerder onderzoek dat laat zien dat een substantieel deel van de Nederlandse bevolking te weinig pensioen heeft opgebouwd, terwijl er ook mensen zijn die meer vermogen opgebouwd hebben dan nodig is om de levensstandaard voort te zetten (Knoef et al. 2017, De Bresser et al. 2018). Het huidige stelsel biedt geen ruimte voor een tijdelijke premiestop en extra inleg in de tweede pijler is slechts beperkt mogelijk. Echter, verschillende fondsen denken na of hun verplichte opbouw wel toereikend is en of ze deelnemers de optie moeten bieden om extra pensioen te sparen. Aan de andere kant hebben veel pensioenfondsen een aftopping van de pensioenopbouw aan de bovenkant, zodat mensen boven een bepaald loon (vaak 57.232 euro in 2020) zelf over hun opbouw kiezen.² Tot slot, in de Perspectiefnota Toekomst Pensioenstelsel (SZW, 2016) is aangegeven dat 'opties rondom minder premieinleg [...] interessant zijn en nader onderzocht moeten worden. Een tijdelijke premiestop lijkt met name voor jongeren meerwaarde op te leveren om de consumptie beter over de levensloop te spreiden.'

We voeren dit onderzoek uit met behulp van een keuze-experiment onder een representatieve groep werknemers in Nederland. Uniek is dat we de antwoorden hebben gekoppeld aan administratieve data van het CBS over pensioenaanspraken en overige vermogens.

De inzichten uit dit paper geven empirische input om de discussie over keuze in het pensioenstelsel onderbouwd te kunnen voeren. In haar visie op een nieuw stelsel neemt de Autoriteit Financiële Markten (AFM) de volgende positie in: keuze waar het kan, verplichting waar verstandig (AFM, 2015). Hoeveel keuze we aan mensen kunnen geven, hangt af van de pensioengeletterdheid van mensen, de impact van 'foute' keuzes, de mate waarin we mensen kunnen ondersteunen in hun keuzes (bijvoorbeeld met behulp van digitale tools) en de mogelijkheden die keuzearchitectuur biedt om mensen de goede kant op te bewegen. Dit paper gaat in op het laatste aspect: de keuzearchitectuur.

De bijdrage van ons onderzoek aan de literatuur is dat we de effecten van nudging onderzoeken voor zowel een premiestop als voor extra premieinleg én dat we de antwoorden koppelen aan administratieve gegevens van het CBS over pensioenaanspraken, woningbezit en overige vermogens.

1 In AFM (2018) staan verschillende manieren beschreven om differentiatie aan te brengen in een nieuw stelsel.

2 Dertien van de twintig grootste pensioenfondsen, gemeten naar aantal actieve deelnemers, kennen een beperking in de verplichte pensioenopbouw.

De opbouw van dit artikel is als volgt. In hoofdstuk 2 bespreken we de opzet van het keuze-experiment. Hoofdstuk 3 presenteert hoeveel mensen en welke mensen interesse hebben in een tijdelijke premiestop of extra premieinleg. In hoofdstuk 4 bespreken we de effecten van vooringevulde keuzes en de volgorde waarin keuzes voorgelegd zijn, waarna we in hoofdstuk 5 conclusies trekken.

2. Opzet van het keuze-experiment

In een online survey legden we keuzes voor aan werknemers in het LISS-panel (*Longitudinal Internet Studies for the Social Sciences*), dat representatief is voor de Nederlandse bevolking. Alle respondenten konden op dit moment kiezen voor een tijdelijke pensioenpremiestop en voor de mogelijkheid om tijdelijk extra in te leggen in het werknemerspensioen.

Willekeurig toegewezen kreeg de helft van de werknemers eerst de vraag over een tijdelijke premiestop, terwijl de andere helft eerst de vraag kreeg over een tijdelijke extra inleg. Alle respondenten die geen interesse hadden in de extra inleg of tijdelijke premiestop, kregen daarna de andere keuze voorgelegd. Een respondent die al bij de eerste keuze kiest voor een stop (of extra inleg), krijgt vervolgens niet de vraag over extra inleg (of stop). De vraag gaat immers over een keuze *op dit moment* (Waar zou u nu voor kiezen?).

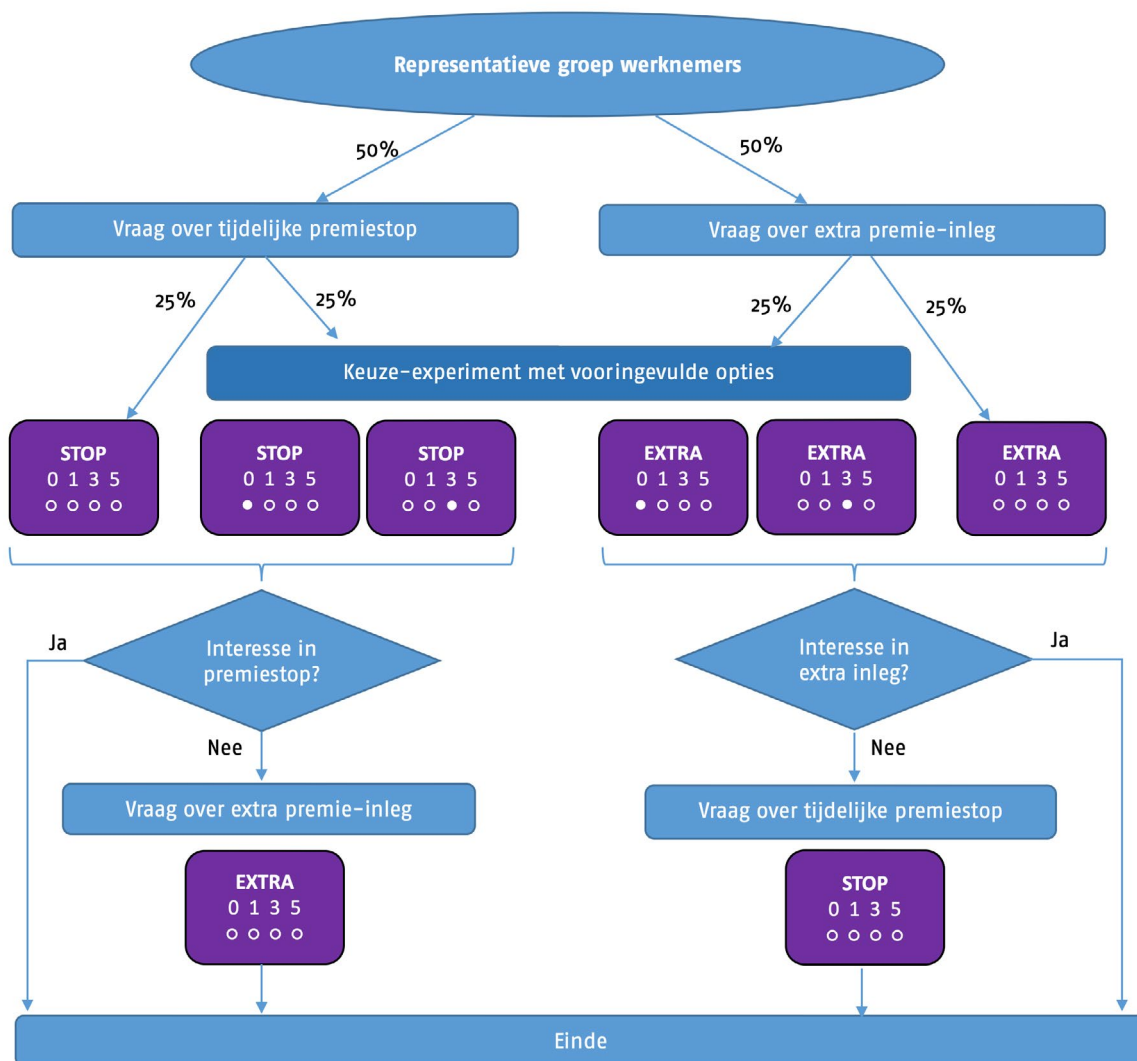
Natuurlijk is het goed voorstelbaar dat mensen in sommige fasen van hun leven kiezen voor een premiestop en in andere fasen voor extra inleg. Maar om de complexiteit van de vraag te beperken, hebben we gevraagd naar de interesse voor meer of minder inleg op dit moment. Op dit moment kunnen mensen kiezen voor 1) extra inleg, 2) minder inleg of 3) geen verandering. Figuur 1 geeft de volgorde van de vragen schematisch weer.

Respondenten konden kiezen uit extra inleg of een tijdelijke premiestop van 1, 3 of 5 jaar. We hebben de optie van vijf jaar premiestop voorgelegd omdat die expliciet genoemd wordt in de perspectiefnota van SZW (2016): 'Ten aanzien van minder premieinleg levert een tijdelijke premiestop, bijvoorbeeld gedurende een periode van vijf jaar, voor met name jongeren de meeste additionele bestedingsruimte op tijdens hun werkende leven.' Daarnaast waarborgt ons ontwerp vergelijkbaarheid met het deelnemersonderzoek van AFM (2018), dat een tijdelijke premiestop van 1, 3 en 5 jaar onderzocht.

De financiële gevolgen van de keuze op het huidige netto-inkomen per maand en op nettopensioen per maand lieten we gepersonaliseerd zien, met realistische bedragen gebaseerd op het inkomen van de respondent. Zie Figuur 2 voor een voorbeeld van het scherm dat een respondent te zien kreeg.

Om het effect van vooringevulde keuzes te onderzoeken, was er soms al een optie (een *radio button*) geselecteerd. Figuur 2 laat een voorbeeld zien voor een respondent voor wie een tijdelijke pensioenpremiestop van drie jaar al is ingevuld. Ook wordt in de tekst benoemd dat er al een optie is ingevuld. We hebben alleen defaults geïntroduceerd bij de eerste vraag die mensen voorgelegd kregen. De helft

Figuur 1. Schema vraagstelling

De paarse blokjes geven schematisch weer hoe een vraagscherm eruitziet. Deze visualisatie komt in latere figuren terug. Als de vier bolletjes in een paars blokje allemaal open zijn, is geen enkele optie vooringevuld (dit is in ronde 2 altijd het geval). Een gevuld bolletje (1 jaar of 3 jaar) geeft het vooringevulde antwoord aan dat een deel van de respondenten in het keuze-experiment te zien kreeg.

Figuur 2 is het daadwerkelijke scherm voor een keuze voor een tijdelijke premiestop, waarbij de optie voor drie jaar vooringevuld is. Via dit (voor sommige respondenten) tweestapsproces komen we tot de uiteindelijk zeven mogelijke antwoorden per respondent die we tonen in volgende figuren: vijf jaar premiestop, drie jaar premiestop, 1 jaar premiestop, geen premiestop of extra inleg (respondent kiest twee keer 0), 1 jaar extra inleg, drie jaar extra inleg en vijf jaar extra inleg.

Figuur 2: Voorbeeld van scherm voor respondent in de experimentele groep waar drie jaar premiestop vooringevuld is

Tijdelijke premiestop

Op dit moment betalen u en uw werkgever elke maand premie voor uw pensioen. Dit gebeurt automatisch.

Stel dat het in een **nieuwe** pensioenregeling mogelijk is om **tijdelijk geen premie** in te leggen voor uw pensioen. Dit wordt ook wel een 'tijdelijke premiestop' genoemd. U houdt dan **netto meer salaris** over tijdens de periode dat u geen premie betaalt, maar u krijgt dan ook **netto minder pensioen** per maand voor de rest van uw leven wanneer u met pensioen bent.

Waarom deze keuzemogelijkheid?

Een tijdelijke premiestop kan nuttig zijn om bijvoorbeeld een schuld sneller af te lossen of voor uitgaven aan kinderen.

De gevolgen van deze keuze

Hieronder ziet u het gevolg van uw keuze voor iemand met uw inkomen en uw leeftijd. U ziet hoeveel het **netto inkomen** dat u nu hebt ongeveer omhoog gaat en hoeveel het **netto pensioeninkomen** ongeveer omlaag gaat. We hebben rekening gehouden met uw salaris uit een eerdere vragenlijst en we gaan ervan uit dat uw salaris gelijk blijft.

U kunt ervoor kiezen om 1, 3 of 5 jaar tijdelijk geen pensioenpremie te betalen. Waar zou u nu voor kiezen?

Voor u is alvast "3 jaar premiestop" ingevuld.

☐	☐	☒	☐
Geen premiestop	1 jaar premiestop	3 jaar premiestop	5 jaar premiestop
Netto inkomen per maand: <i>blijft gelijk</i>	Netto inkomen per maand: € 284,98 <i>meer</i> voor 1 jaar	Netto inkomen per maand: € 284,98 <i>meer</i> voor 3 jaar	Netto inkomen per maand: € 284,98 <i>meer</i> voor 5 jaar
Netto pensioen per maand: <i>blijft gelijk</i>	Netto pensioen per maand: € 31,07 <i>minder</i> levenslang	Netto pensioen per maand: € 93,21 <i>minder</i> levenslang	Netto pensioen per maand: € 155,35 <i>minder</i> levenslang

STOP

0 1 3 5

○ ○ ● ○

Het paarse blokje rechts onder laat zien hoe dit scherm gestileerd in volgende figuren voorkomt (respondenten zagen dit paarse blokje niet).

van de respondenten kreeg geen vooringevulde keuzes (de controlegroep), een kwart kreeg een vooringevulde keuze van drie jaar premiestop of drie jaar extra premieinleg (afhankelijk van wat de eerste vraag was) en een kwart kreeg 'geen premiestop/extra premie' als vooringevulde keuze.

Het onderzoek is uitgevoerd in mei en juni 2018 in het LISS-panel dat beheerd wordt door CentERdata (Tilburg University). In totaal zijn 5.802 deelnemers uitgenodigd, van wie er 4.447 (77 procent) gestart zijn met de vragenlijst. Uiteindelijk hebben 4.181 respondenten (72 procent) de volledige vragenlijst ingevuld, 266 (5 procent) gedeeltelijk.

Voor de experimenten zijn uit deze steekproef werknemers geselecteerd tussen de 24 en 66 jaar met een pensioen via de werkgever en een nettohuishoudinkomen van meer dan 800 euro per maand (N=1.583). We richten ons op werknemers omdat zij in de tweede pijler veelal geen keuze hebben over hun pensioenopbouw. De vragen zijn voorgelegd aan een brede leeftijdsgroep van 25 tot 65 jaar. Waar jongeren mogelijk

vaker interesse hebben in een premiestop (vanwege spitsuur in het leven), hebben ouderen met een pensioengat en uitgevlogen kinderen mogelijk vaker interesse in extra premieinleg. In het LISS-panel zijn verschillende achtergrondkenmerken van deelnemers bekend, waaronder het inkomen van respondenten. Met dit inkomen zijn de gevolgen van extra inleg of premiestop op pensioen op individuele basis berekend en getoond. Voor de analyses koppelen we tevens de antwoorden die mensen gegeven hebben over hun psychologische kenmerken (bijvoorbeeld risico-aversie en impulsiviteit) en de administratieve data (anoniem) van het Centraal Bureau voor de Statistiek over de vermogensopbouw van mensen.

Uitgebreidere informatie over methodologie en statistische methodes is te vinden in het Engelstalige working paper *Sledgehammers or precision instruments. Heterogeneous default effects on retirement saving* (De Bresser & Knoef, 2020).

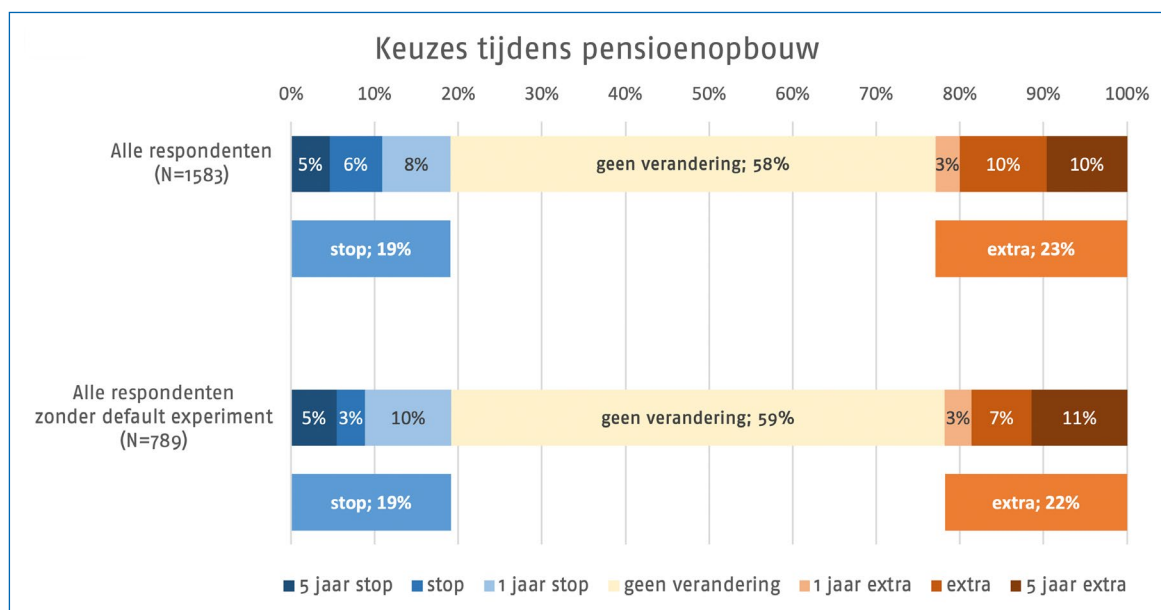
3. Interesse in minder of extra premieinleg

3.1 Vier van de tien werknemers passen premie aan

In dit hoofdstuk gaan we na hoeveel interesse er is voor minder of extra premieinleg. Allereerst bekijken we de respondenten die niet in het experiment met vooringevulde keuzes zaten. Deze selectie voorkomt dat de geobserveerde keuzes zijn beïnvloed door defaults. Bijna een op de vijf (19 procent) kiest voor een tijdelijke pensioenpremiestop van 1, 3 of 5 jaar, en 22 procent kiest voor tijdelijk extra pensioenpremieinleg gedurende 1, 3 of 5 jaar. Zes van de tien respondenten (59 procent) voeren geen wijzigingen door (zie Figuur 3).

De resultaten zijn zeer vergelijkbaar voor de totale groep respondenten (inclusief de respondenten die te maken hebben gehad met vooringevulde keuzes).

Figuur 3: Gemaakte keuzes in het experiment

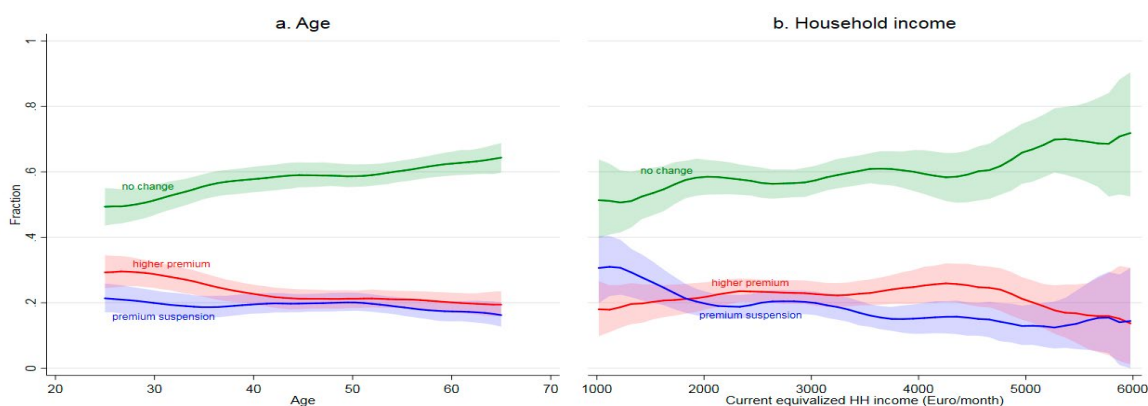

Figuur 1 legt uit hoe we tot zeven opties per respondent zijn gekomen, de balken met de labels 'stop' en 'extra' zijn het totaal van 1, 3 en 5 jaar stop, respectievelijk extra.

3.2 Wie kiezen er voor aanpassingen van pensioenpremie?

Om een beeld te krijgen van welke groepen gebruikmaken van flexibiliteit in de premieinleg analyseren we wederom de respondenten voor wie vooraf géén optie is ingevuld. We voegen de drie tijdelijke premiestops samen tot één categorie en doen hetzelfde voor de extra inleg (1, 3 en 5 jaar). Figuur 3 laat zien dat jongere werknemers er vaker voor kiezen hun premie aan te passen, terwijl oudere respondenten meer geneigd zijn om hun pensioenpremieinleg ongewijzigd te laten. Twee derde van de

Figuur 4: Verband tussen de keuze voor premieflexibiliteit, leeftijd en nettohuishoudinkomen

Deze figuur geeft de keuze voor meer en minder premieinleg voor mensen met verschillende leeftijd en verschillende nettohuishoudinkomens (inkomen gecorrigeerd naar eenpersoonshuishouden). De gekleurde gebieden geven 95 procent betrouwbaarheidsintervallen weer. Het gaat hier om de selectie van de steekproef die geen vooringevulde keuze heeft gekregen.

60-jarigen verandert niets, tegenover ongeveer de helft van de werknemers van rond de 30 jaar (geen extra inleg of premiestop, zie linker paneel Figuur 4).

Naast Figuur 4 gebruiken we regressieanalyse om meer inzicht te verkrijgen in de variabelen die samenhangen met de keuze voor een premiestop of extra inleg.³ In de modellen combineren we de twee vraagvolgordes en controleren we voor het effect van volgorde door middel van een dummy. Dit is belangrijk, omdat respondenten 10 procentpunt vaker kiezen voor hogere premie in plaats van een premiestop op het moment dat extra inleg als eerste wordt voorgelegd.

De multivariate analyse bevestigt dat hogere inkomensgroepen vaker voor de status quo kiezen (19 procentpunt) en minder vaak voor de tijdelijke premiestop (12 procentpunt). Mensen met een hoog inkomen zijn minder geïnteresseerd in verandering van de inleg dan mensen met een lager inkomen (rechter paneel Figuur 4).

De verschillen tussen leeftijdsgroepen zijn klein en niet significant. Huiseigenaren kiezen er juist 12 procentpunt vaker voor om hun premie niet te veranderen in plaats van deze tijdelijk stop te zetten. Dit is opmerkelijk, enerzijds omdat huizenbezitters mogelijk de behoefte hebben om pensioenpremie te gebruiken om hun hypotheek af te lossen. Anderzijds, omdat eerder onderzoek laat zien dat huizenbezitters vaak al relatief veel vermogen opgebouwd hebben (Knoef et al. 2017). De urgentie om meer te

3 De schattingsresultaten zijn beschikbaar op aanvraag.

sparen zou dan lager kunnen zijn en men zou het geld kunnen gebruiken om nu te consumeren.

Als we naast demografische variabelen ook persoonlijkheidskenmerken toevoegen aan het model veranderen de hierboven beschreven patronen niet. Wel zien we, zoals verwacht, dat mensen die avers zijn tegen financiële risico's, 8 procentpunt vaker bij de status quo blijven en juist minder vaak kiezen voor een premiestop. Impulsieve mensen kiezen gemiddeld minder vaak voor extra inleg (-9 procentpunt) en ongeduld gaat samen met meer animo voor een premiestop (10 procentpunt). Daarnaast speelt ook (subjectieve) financiële geletterdheid of zelfredzaamheid een significante rol: onder de groep die aangeeft dat financiële keuzes hen gemakkelijk afgaan (oneens met de stelling 'financiële planning vind ik ingewikkeld'), kiest een kleinere fractie voor extra pensioenpremie (-7 procentpunt).

3.3 Het gaat niet vanzelf goed

In deze paragraaf relateren we de interesse voor meer of minder premieinleg aan reeds opgebouwde pensioenen en vermogens van mensen, gebaseerd op administratieve data van het CBS. Vanuit het perspectief van *life time consumption smoothing* kan het voor mensen die al relatief veel gespaard hebben, gunstiger zijn om nu minder pensioenpremie in te leggen waardoor ze meer kunnen besteden. Vice versa kan het voor mensen die afstevenen op een laag pensioen economisch optimaal zijn om nu extra pensioenpremie in te leggen (zie AFM, 2018 voor een uitgebreidere discussie).

Wat 'verstandig' is hangt van diverse omstandigheden en voorkeuren af. Denk bijvoorbeeld aan de huishoudsituatie, de risicovoorkeur (die mede bepaalt hoeveel buffer iemand zou moeten aanhouden), het verwachte inkomen uit arbeid en vermogen en erfenismotieven. Omdat we niet alle omstandigheden en voorkeuren van de respondenten weten, kunnen we niet precies zeggen wat een verstandige keuze is. De AFM (2018, p.24) schrijft over 'Bepalen of tijdelijk minder premieinleg verstandig of onverstandig is' het volgende:

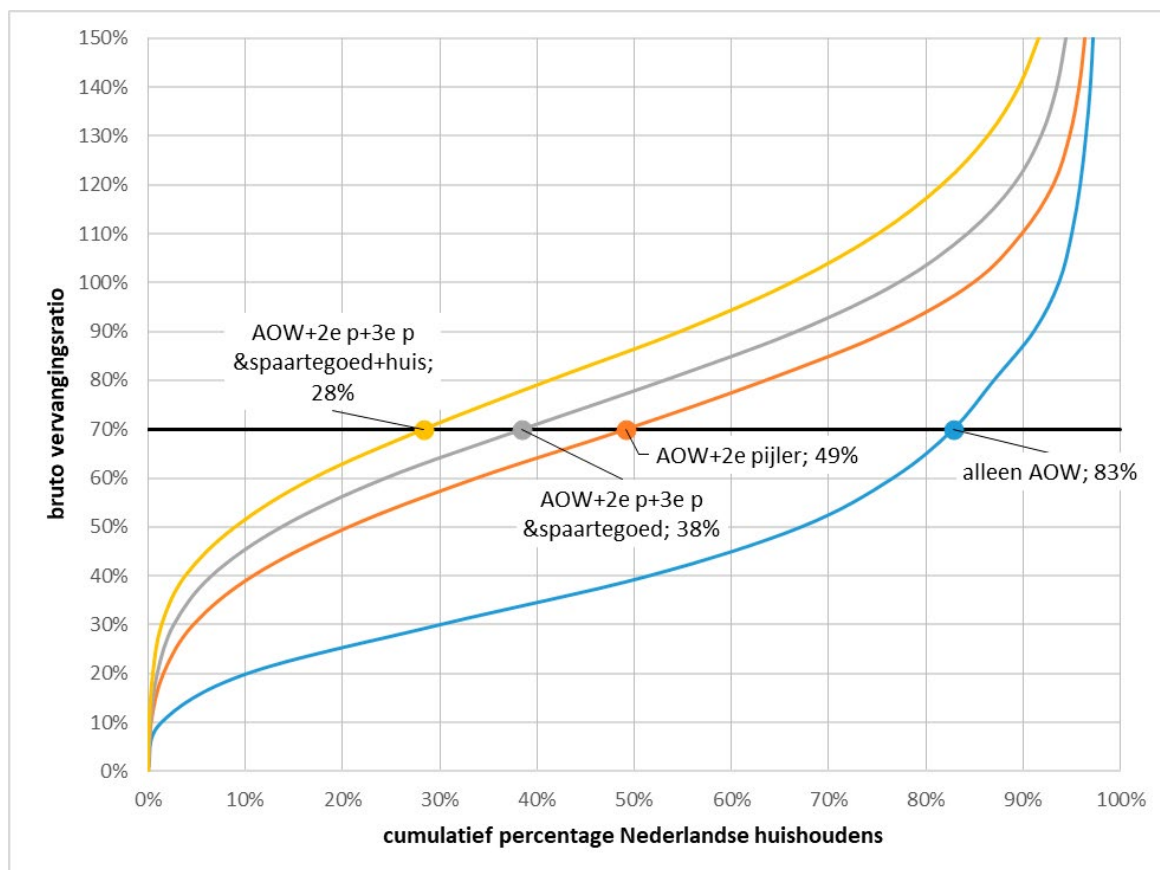
'Een onderscheid tussen onderspaarders en overspaarders is nodig om te kunnen bepalen waar het omslagpunt ligt tussen de normatieve uitspraken 'een tijdelijke premiestop is niet verstandig' en 'een tijdelijke premiestop is wel verstandig'. Mogelijk is er niet zozeer sprake van een omslagpunt maar van een omslaggebied. Het hanteren van een vervangingsratio is een hulpmiddel om onderscheid te maken tussen onderspaarders en overspaarders.'

Vervangingsratio's geven een indruk in hoeverre mensen hun levensstandaard na pensionering kunnen voortzetten. Figuur 5 bevat een cumulatieve verdeling van

brutovervangingsratio's op basis van data afkomstig uit Knoef et al. (2017). Deze figuur bevat dezelfde data als gebruikt in onderzoek van de AFM (2018), alleen hebben we voor betere leesbaarheid de assen omgedraaid. Met deze figuur kan de lezer op basis van eigen voorkeuren over soort en hoogte van vervangingsratio bepalen hoeveel huishoudens als onderspaarders of overspaarders geclassificeerd kunnen worden.

De AFM-studie uit 2018 laat zien dat woningbezitters niet vaker kiezen voor een tijdelijke premiestop dan huurders, terwijl je dat op basis van *life time consumption smoothing* wel zou verwachten. Met de administratieve data die we in deze studie gebruiken, kunnen we veel specifieker kijken naar keuze voor een tijdelijke pensioenpremiestop in relatie tot verschillende vervangingsratio's. Op individueel niveau kunnen we de antwoorden van de respondenten anoniem koppelen aan pensioenaanspraken, AOW-aanspraken, spaartegoeden bij banken en belastinggegevens. Op basis van optimale *life time consumption smoothing* zouden we verwachten dat

Figuur 5: Cumulatieve verdeling van verschillende brutovervangingsratio's

De cijfers voor een brutovervangingsratio van 70 procent die in de grafiek staan, geven het aandeel huishoudens weer dat op of onder de 70 procent vervangingsratio zit. Die percentages corresponderen met tabel 6, bovenste deel, rechterkolom van Knoef et al. (2017), de bron van deze data. De vervangingsratio is hier het pensioen ten opzichte van het huidige inkomen.

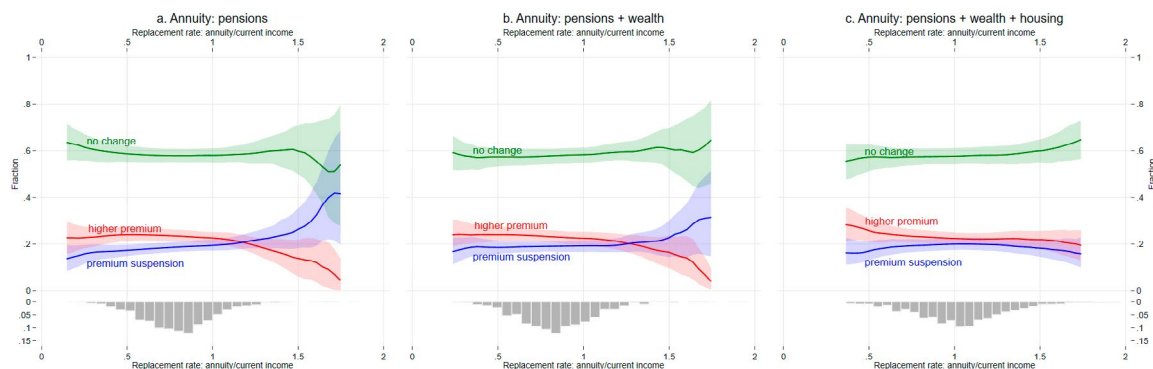
mensen die reeds veel pensioen hebben opgebouwd (ten opzichte van hun huidige inkomen), vaker voor een premiestop kiezen, terwijl mensen die (relatief) weinig hebben opgebouwd vaker voor extra inleg kiezen.

Met de administratieve data berekenen we vervangingsratio's. Vervangingsratio's kunnen op verschillende manieren berekend worden, afhankelijk van de componenten die je wel of niet meeneemt (zie Knoef et al., 2017, AFM, 2018). In Figuur 6 gebruiken we drie soorten vervangingsratio: '*pensions*' omvat AOW en werknemerspensioen (eerste en tweede pijler), '*pensions + wealth*' omvat AOW, werknemerspensioen, eigen vermogen en zelf opgebouwd pensioen (derde pijler), '*pensions + wealth + housing*' bevat ook nog de waarde van de koopwoning (minus de hypotheek) die omgezet is in een inkomensstroom voor pensioen. De histogram onder de x-as geeft aan hoeveel respondenten een bepaalde vervangingsratio tegemoet kunnen zien – en geeft dus aan welke range van vervangingsratio's het meest relevant is (waar de meeste deelnemers zitten).

Voor alle drie de maten van vervangingsratio zien we dat in het gebied waar de overgrote meerderheid van de respondenten zich bevindt (een vervangingsratio tussen 0,3 en 1,2) er geen sterk verband is tussen kiezen voor een aanpassing van de pensioenpremie en de vervangingsratio (Figuur 6). Ongeacht de vervangingsratio kiest rond de 60 procent ervoor om niets aan te passen. In het gebied van vervangingsratio's waar de meeste werknemers zitten, lopen de lijnen voor extra inleg en een premiestop ook vrijwel horizontaal; de keuze voor wel of niet extra bijsparen of voor wel of niet een premiestop nemen, lijkt niet af te hangen van de hoogte van de vervangingsratio. Dus keuze tijdens de pensioenopbouw hangt niet samen met de vervangingsratio.

Multivariate analyse bevestigt dat gemaakte keuzes niet sterk gerelateerd zijn aan de hoogte van de vervangingsratio. Voor de vervangingsratio op basis van pensioenen

Figuur 6: Keuze voor extra premie inleg of een tijdelijke premiestop naar vervangingspercentages

en vermogen vinden we geen significante relatie. Voor de vervangingsratio inclusief de waarde van de koopwoning (minus de hypotheek) zien we wel dat mensen in het midden van die verdeling minder vaak kiezen voor extra premieafdracht ten opzichte van de laagste 33 procent (-9 procentpunt).

Naast de inkomensbronnen waaruit men na het pensioen kan putten is er ook variatie in de doelstellingen die mensen formuleren wat betreft uitgaven. We hebben respondenten gevraagd wat ze na pensionering minimaal willen uitgeven en waarmee ze tevreden zouden zijn.⁴ Met name adequate uitgaven (waarmee mensen tevreden zouden zijn) hebben de verwachte samenhang met keuzes: hogere uitgavendoelstellingen gaan samen met minder interesse in premiestops en meer interesse in de status quo. Hoge uitgavendoelstellingen hangen echter niet significant samen met frequentere keuze voor extra premieinleg. Voor minimale uitgaven is het patroon minder sterk en wijst het er eerder op dat hoge minimale vereisten samengaan met het verkiezen van premiestops in plaats van extra premies.

4 Meer informatie over de exacte vragen is te vinden in De Bresser, Knoef en Kools (2018). Dit zijn geen makkelijke vragen, echter eerder onderzoek laat zien dat de verdeling van de antwoorden vergelijkbaar is tussen werkenden en gepensioneerden. Daarnaast zagen we dat mensen die het moeilijk vonden om deze vragen te beantwoorden niet systematisch anders antwoorden dan mensen die het makkelijk vonden om deze vragen te beantwoorden.

4. Effecten van keuzearchitectuur: volgorde en vooringevulde keuzes

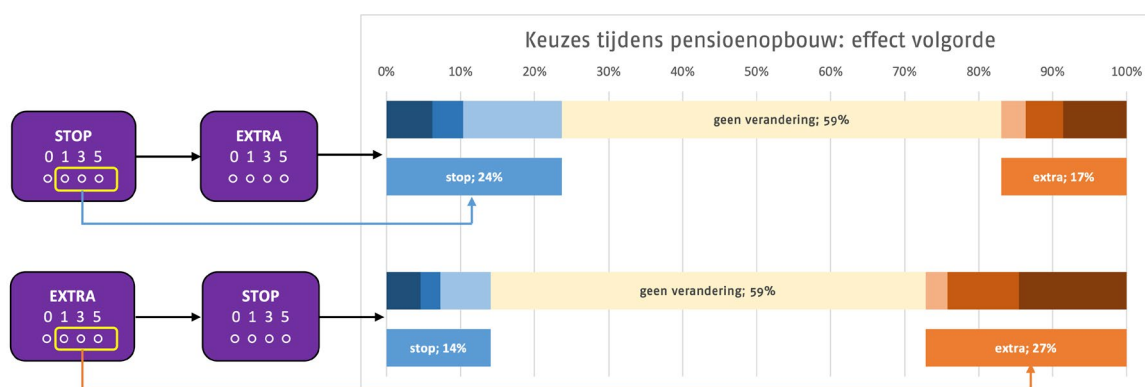
In dit onderzoek hebben we twee vormen van keuzearchitectuur nader experimenteel onderzocht, namelijk (4.1) volgorde en (4.2) vooringevulde keuzes.

4.1 Volgorde van keuzes heeft effect

Zoals uitgelegd in Figuur 1 krijgt de ene helft van de respondenten eerst de vraag over premiestop voorgelegd, terwijl de andere helft eerst de vraag over extra inleg krijgt. De volgorde waarin de keuze wordt voorgelegd, blijkt een effect te hebben op de keuze die mensen maken. Respondenten kiezen zo'n 10 procentpunt vaker voor de optie die als eerste wordt aangeboden.

Wanneer eerst de optie voor een tijdelijke premiestop aangeboden wordt, kiest 24 procent van de respondenten daarvoor (zie Figuur 7). Komt de optie voor een tijdelijke pensioenpremiestop ná de keuze voor extra inleg, dan kiest uiteindelijk maar 14 procent voor een tijdelijke stop. Andersom: als eerst de optie voor extra inleg wordt geboden, dan kiest 27 procent voor 1, 3 of 5 jaar extra inleg voor pensioen. Is het de tweede keuze, dan kiest 17 procent voor extra inleg. De optie die als eerste wordt aangeboden, wordt dus 10 procentpunten vaker gekozen.

Figuur 7: Effect van volgorde op keuzes tijdens pensioenopbouw

4.2 Vooringevulde keuzes hebben effect

Naast het volgorde-effect experimenteren we met vooringevulde keuzes. Uit de literatuur blijkt dat een vooringevulde keuze – ofwel standaardoptie (default) – een van de sterkste nudges is met vaak ingrijpende effecten (Thaler & Sunstein 2009, Johnson & Goldstein, 2003). Een mogelijkheid is dat de vooringevulde keuze als een (impliciet) advies wordt geïnterpreteerd (Krijnen et al., 2017). Zeker in een domein waar de

kennis en kunde gemiddeld genomen niet heel groot zijn, kan zo'n impliciet advies al snel opgevolgd worden. Uitstelgedrag kan ook voor een defaulteffect zorgen. Wanneer mensen actie moeten ondernemen om af te wijken van een default (bijvoorbeeld naar een website gaan of een kaartje op de bus doen), kan uitstelgedrag ervoor zorgen dat mensen bij de default blijven hangen.

Zoals uitgelegd in hoofdstuk 2 hebben we de helft van de steekproef een voor-inge vulde keuze gegeven: geen verandering of voor drie jaar extra inleg/premiestop (afhankelijk van de eerste vraag). In plaats van een actieve keuze kregen deze respondenten een lichte sturing in de beslisomgeving. Vooringevulde keuzes zijn alleen gebruikt voor de eerste keuze, dus volgorde-effecten (zie vorige paragraaf) zijn hier niet van toepassing.

Van de respondenten die geen vooringevulde optie te zien kregen, koos 59 procent voor geen verandering. Een vooringevulde keuze voor 'geen verandering' zorgde bij de pensioenstop voor een stijging van 59 procent naar 72 procent (+13 procentpunt) en bij extra bijsparen voor een stijging van 59 procent naar 64 procent (+6 procentpunt). Door de default koos dus gemiddeld bijna een op de tien respondenten voor geen verandering, terwijl ze dat zonder default niet gedaan zouden hebben.

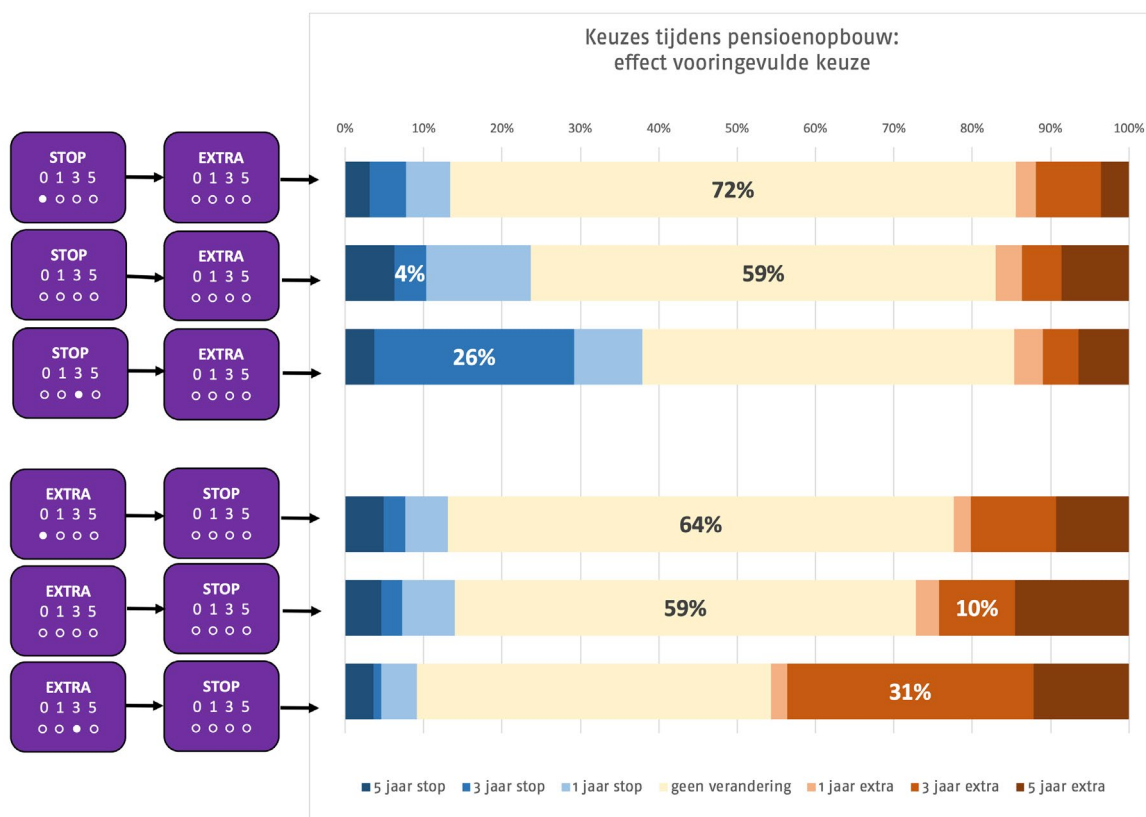
Wanneer de vooringevulde keuze op drie jaar gezet wordt, dan heeft dat een sturend effect van ruim 20 procentpunten. Bij een vooringevulde keuze kiest 26 procent voor een premiestop van drie jaar (versus 4 procent zonder vooringevulde keuze), bij de vooringevulde keuze voor extra bijsparen kiest 31 procent voor drie jaar extra inleg (versus 10 procent zonder vooringevulde keuze) (zie Figuur 8).

Samenvattend, het effect van een vooringevulde keuze is groot, namelijk zo'n 10 tot 20 procentpunten. Het is interessant dat het effect even groot is voor extra inleg als voor een premie-stop. Wanneer een vooringevulde keuze niet de status-quo is, is het effect het grootst. Met name defaults die niet de status-quo zijn kunnen geïnterpreteerd worden als een impliciet advies.

Merk op dat we in dit onderzoek te maken hebben met een 'softe' default. Mensen hoeven niet speciaal voor deze keuze naar een website te gaan of een kaartje naar de brievenbus te brengen. Het gaat slechts om het klikken op een keuze en dat was heel laagdrempelig.⁵ In ons onderzoek kunnen we uitstelgedrag dus uitsluiten als mechanisme voor het defaulteffect. Zelfs dan geldt dat er een substantieel effect is. Ook zien we dat respondenten die een vooringevulde keuze kregen, net zoveel tijd spendeerden aan het beantwoorden van de vraag als mensen die geen vooringevulde

5 Merk op dat ook online veel sturing in een bepaalde richting (dus een 'hardere' default) zeker mogelijk is, door inrichting van de beslisomgeving (Luguri & Strahilevitz, 2019).

Figuur 8: Effecten van vooringevulde keuze op keuzes tijdens pensioenopbouw

keuze kregen. Dat suggereert dat beide groepen de hypothetische keuze serieus beantwoord hebben en de default dus niet is aangegrepen om door te klikken zonder te lezen.

4.3 Welke groepen zijn gevoelig voor nudging?

Voor alle nudges in dit onderzoek hebben we statistische modellen geschat om te achterhalen welke subgroepen meer of juist minder gevoelig zijn voor nudges (uitgebreidere informatie over de modellen in De Bresser en Knoef, 2020). Dit is bijvoorbeeld van belang omdat fondsen verschillende samenstellingen kunnen hebben, bijvoorbeeld groene fondsen met relatief veel jongeren, grijze fondsen met relatief veel oudere deelnemers, of pensioenfondsen met relatief veel mannen of veel vrouwen. Daarnaast zijn we geïnteresseerd of mensen voor wie de default niet verstandig of optimaal lijkt, vaker afwijken van de default.⁶

Met de data kunnen we onderzoeken of bepaalde mensen zich meer of minder laten leiden door de vraagvolgorde. Dit doen we met behulp van regressieanalyse,

6 De standaardoptie 'geen verandering' is voor een deel van de respondenten gesteld bij de stop-vraag en voor een deel van de respondenten bij de extra inleg-vraag. In het statistisch model hebben we die separaat geanalyseerd.

waarbij we kijken naar interacties tussen een dummy die de nudge aangeeft en kenmerken van de respondenten.

De enige factor die significant is bij het volgorde-effect is hoe eenvoudig of ingewikkeld een deelnemer financiële planning vindt. Respondenten die aangeven financiële planning niet ingewikkeld te vinden, worden minder beïnvloed door de vraagvolgorde dan respondenten die financiële planning wel ingewikkeld vinden. Het gemak van financiële planning speelt geen rol bij de vooringevulde opties.

In bijlage A presenteren we grafisch de relatie tussen leeftijd, huishoudinkomen, vervangingsratio's en de keuzes voor meer of minder inleg, voor mensen die eerst de premiestop krijgen voorgelegd en voor de mensen die eerst de extra inleg krijgen voorgelegd. Mensen met een laag huishoudinkomen worden relatief sterk beïnvloed door de vraagvolgorde. De regressieresultaten geven aan dat dit samenhangt met financiële geletterdheid.

Opmerkelijk genoeg is het effect van nudges niet verschillend voor mensen met hoge of juist lage vervangingsratio's. Vanuit de gedachte van *life time consumption smoothing* zou je verwachten⁷ dat mensen met een hoge vervangingsratio vaker afwijken van een default om extra premie in te leggen. Zij hebben immers al relatief veel opgebouwd. Andersom, zou je hopen dat mensen met een lage vervangingsratio vaker afwijken van een default om minder premie in te leggen, omdat ze al relatief weinig pensioen opgebouwd hebben. Dat blijkt echter niet het geval. Mensen laten zich dus leiden door de nudge, maar mensen voor wie de default niet goed past (omdat ze relatief weinig of juist al relatief veel opgebouwd hebben), wijken niet vaker van die default af.

Vrouwen blijken gevoeliger voor de gebruikte standaardoptie voor een driejaars-pensioenpremiestop dan mannen. Het effect van de nudge is in het totale model 15 procentpunt hoger voor vrouwen dan voor mannen. De nudge naar minder pensioensparen is juist minder effectief voor hoogopgeleiden: voor hen is het effect 18 procentpunt lager. De effecten van de nudge voor drie jaar extra premieinleg en voor geen verandering verschillen niet significant tussen de seksen of opleidingsgroepen.

7 We gebruiken *life time consumption smoothing* hier normatief: voor mensen met een laag vervangingspercentage (pensioengat) verwachten we dat het relatief vaak verstandig is om extra te sparen. En voor mensen met reeds een hoog vervangingspercentage (bijvoorbeeld vanwege een erfenis of geluk op de woningmarkt) verwachten we dat het relatief vaak verstandig is om minder pensioen te sparen. Dat geldt op populatieniveau. Uiteraard zijn er op individueel niveau goede redenen te bedenken waarom dit niet altijd het geval is. Er kunnen ook derde factoren een rol spelen. Iemand is bijvoorbeeld heel risico-avers en heeft daardoor veel opzigt, heeft een hoog vervangingspercentage en wil zelfs nog meer pensioensparen.

Het effect van de vooringevulde keuze (geen verandering, drie jaar stop of drie jaar extra inleg) is vergelijkbaar voor verschillende leeftijdsgroepen. Ook is er weinig variatie in het effect voor respondenten met verschillende inkomens. De enige uitzondering is dat de standaardoptie van 'geen verandering' in de context van een tijdelijke premiestop minder invloed heeft op mensen met een hoog inkomen. Voor de rijkste twee derde van de inkomensverdeling is het effect van die default ongeveer 25 procentpunten lager.

Ook wel of geen bezit van een koopwoning heeft geen invloed op het effect van de nudges voor drie jaar extra inleg of juist een stop. Dit komt overeen met eerder onderzoek (AFM, 2018). Alleen voor huiseigenaren is het effect van de nudge naar 'geen verandering' ongeveer 25 procentpunt lager. Dit verschil in het effect van de status-quo-default zien we wederom alleen als de respondenten eerst de optie van 'premiestop' zien.

Van alle respondenten zijn ook (zelfgerapporteerde) psychologische achtergrondkenmerken bekend (risico-aversie, impulsiviteit, ongeduld en uitstelgedrag). Deze zijn kwalitatief uitgevraagd op een schaal van 1 tot en met 7. Alleen voor de drie jaar extra premieinleg zien we significante interacties met psychologische factoren en persoonlijkheidskenmerken. Voor de drie jaar premiestop, of voor geen verandering, is er geen statistisch significant verschil in hoe verschillende persoonlijkheden reageren op deze nudges. Impulsieve mensen zijn gevoeliger voor de default van hogere premies: voor hen is het defaulteffect 39 procentpunt hoger dan voor niet impulsieve mensen. Mensen die meer uitstelgedrag vertonen, lijken juist minder gevoelig voor een nudge om bijvoorbeeld meer bij te sparen in hun pensioen. Voor hen is het effect van de default van drie jaar extra pensioeninleg gemiddeld 18 procentpunt kleiner dan voor deelnemers die minder uitstelgedrag vertonen.

Samenvattend zien we dat het effect van nudges voor veel mensen hetzelfde is. Mensen met hoge of juist lage vervangingsratio's voor wie je verwacht (op basis van optimale *life time consumption smoothing*) dat bepaalde defaults gemiddeld genomen minder aantrekkelijk zijn, wijken niet vaker af van de standaardoptie. En mensen die uitstelgedrag vertonen laten zich helaas significant minder vaak leiden door een default die beoogt hen meer te laten sparen.

Voringevulde keuzes brengen dus een verantwoordelijkheid met zich mee. De keuzearchitect (beleidsmaker of pensioenfonds) mag er niet voetstoots van uit gaan dat mensen voor wie de default niet goed past, vaker zullen afwijken. Dat legt een verantwoordelijkheid bij de keuzearchitect om adequate standaardopties aan te bieden om zo de kans op 'verkeerde' keuzes te minimaliseren.

Box 1: Wat zijn verschillen tussen deze studie en AFM (2018)?

AFM (2018) presenteert de resultaten van een onderzoek dat in opzet zeer vergelijkbaar is met deze studie. In dat onderzoek mochten mensen ook kiezen voor extra premieinleg of een premiestop. 40 procent koos voor een tijdelijke pensioenpremiestop. In beide onderzoeken vinden we dus een substantiële belangstelling, hoewel de absolute waarde verschilt. Het aandeel respondenten dat voor een aanpassing kiest, is wel vergelijkbaar (rond de 40 procent).

Mogelijke verklaringen voor het verschil: in deze studie kreeg de helft van de respondenten als eerste keuze de optie voor tijdelijk extra sparen. Kozen ze daarvoor, dan kregen ze de optie voor een tijdelijke stop niet. Mensen die het belangrijk vinden te kunnen kiezen, kiezen zo mogelijk al direct voor extra inleg.

In het AFM-onderzoek uit 2018 waren de bedragen grofmaziger (voor inkomen nu en voor mogelijke verlaging van pensioen later). In deze studie zijn die inkomens veel meer toegespitst op de situatie van de respondent. Ook was het effect van een tijdelijke pensioenpremiestop in het onderzoek uit 2018 te rooskleurig, doordat er onvoldoende rekening met de franchise gehouden was. Met andere woorden: er werden te hoge pensioenbedragen voorgespiegeld, dus een te beperkte verlaging van pensioen getoond.

Een andere mogelijke oorzaak voor verschillen is hoe de vragen in de bredere vragenlijst ingebed waren. De AFM-vragenlijst van 2018 bevatte ook een experiment om effecten van sociale norm op pensioenkeuzes te onderzoeken. Het is mogelijk dat dat experiment nog doorwerkte in de uitkomsten.

Daarnaast verschilde het panel, onderzoeksbureau en de veldwerkperiode tussen de twee studies. De AFM-studie (2018) is uitgevoerd door MWM2 in de zomer van 2017. Het veldwerk voor deze studie vond plaats in de zomer van 2018 bij het LISS-panel en werd uitgevoerd door CentERdata.

5. Conclusie

In deze studie onderzoeken we de interesse in keuzes om meer of minder pensioenpremie in te leggen. We gaan na in hoeverre vooringevulde keuzes de uitkomst beïnvloeden en wat de rol is van de volgorde waarin opties voorgelegd worden. Dit doen we met behulp van een keuze-experiment in een online survey. Uniek is dat we de antwoorden van de respondenten op individueel niveau geanonimiseerd kunnen koppelen aan administratieve gegevens over pensioenaanspraken, woningbezit en overige vermogens.

5.1 Interesse in keuzes tijdens de pensioenopbouw

De resultaten laten zien dat er substantiële interesse is om gebruik te maken van keuze tijdens de pensioenopbouw in het werknemerspensioen. Vier van de tien respondenten in een groot, representatief deelnemersonderzoek zouden kiezen voor tijdelijk meer of minder pensioeninleg in de opbouwfase.

Een op de vijf werknemers kiest voor een tijdelijke pensioenpremiestop van 1, 3 of 5 jaar; een vergelijkbaar aandeel kiest ervoor om tijdelijk extra premie in te leggen. De keuze die mensen maken, hangt echter weinig samen met hun pensioen of spaartegoeden (als percentage van het huidige inkomen).

Deelnemers die we op basis van de beschikbare administratieve data classificeren als 'onderspaarders' kiezen dus niet vaker voor extra premieinleg en andersom: mensen die relatief veel pensioen hebben opgebouwd (ten opzichte van hun huidige inkomen) kiezen niet vaker voor een tijdelijke premiestop. Keuzes lijken dus niet vanzelf goed te gaan vanuit een optimale *life time consumption smoothing*. Dit heeft er mogelijk mee te maken dat mensen te weinig weten over hun pensioenopbouw. De keuze voor meer of minder pensioenopbouw hangt wel samen met de pensioendoelstelling die mensen hebben. Mensen met een hoge pensioendoelstelling hebben minder interesse in premiestops en meer interesse in de status quo. Hoge doelstellingen hangen echter niet significant samen met een frequentere keuze voor extra premies. Zoals verwacht kiezen risicomijdende mensen 8 procentpunt vaker voor een status quo en minder vaak voor een premiestop. Ongeduldige mensen kiezen 10 procentpunt vaker voor een premiestop.

5.2 Effecten van keuzearchitectuur

Wanneer mensen niet in staat zijn om keuzes te maken die het beste bij hen passen, bijvoorbeeld vanwege onwetendheid of uit ongeduld, helpen nudges mogelijk om

hen een duwtje in een bepaalde richting te geven. Maar hoe groot zijn de effecten van nudges? En wie zijn er wel en niet gevoelig voor?

In supermarkten en kantines blijkt de volgorde van gezonde en ongezonde producten de keuzes van mensen te beïnvloeden. Wij laten zien dat de volgorde van pensioenopties in een online omgeving ook de keuzes van mensen beïnvloeden. De optie die als eerste aangeboden wordt, wordt ruim 10 procentpunten vaker gekozen.

Naast het volgorde-effect beïnvloeden vooringevulde antwoorden de keuzes van mensen. Wanneer drie jaar extra inleg of drie jaar premiestop vooringevuld is, wordt die optie zo'n 22 procentpunten vaker gekozen. Het is opmerkelijk dat onze vooringevulde keuzes bijna een kwart van de deelnemers kan sturen naar een tijdelijke pensioenpremiestop of naar drie jaar extra pensioeninleg; dit omdat het voor de respondenten heel gemakkelijk was om af te wijken van de default. Daarmee laat dit onderzoek zien dat niet alleen uitstelgedrag een verklaring is voor het grote effect van een default dat in de literatuur gevonden wordt (uitstelgedrag om naar een website te gaan of een antwoordkaart naar de brievenbus te brengen).

De kracht van defaults is in het pensioendomein mogelijk sterk omdat veel deelnemers zelf geen sterke mening (of kennis) over de materie hebben. De nudge kan dan als impliciet advies opgevolgd worden. Dit wordt bevestigd door het feit dat mensen die geen moeite hebben met financiële planning, zich minder laten leiden door de volgorde van de vragen. Bovendien is het effect veel minder groot wanneer we de vooringevulde keuze op de status quo zetten.

Wanneer we 'geen verandering' voorinvullen wordt deze optie 'maar' zo'n 6 tot 13 procentpunten vaker gekozen (tegen 22 procentpunt voor drie jaar extra inleg of drie jaar premiestop). De status quo als default wordt mogelijk minder als een impliciet advies ervaren. In een vervolgonderzoek kan expliciet gemeld worden dat de vooringevulde keuze willekeurig bepaald is, om te zien welk defaulteffect er overblijft wanneer het mogelijke impliciete advies ongedaan wordt gemaakt.

Een andere mogelijke verklaring luidt dat er voor de driejaarskeuze meer ruimte voor verandering is omdat de waarde zonder nudge (de *baserate*, 4 procent en 10 procent voor respectievelijk stop en extra) veel lager is dan voor de 'geen verandering'-optie (59 procent). Mogelijk loopt de beïnvloeding naar 'geen verandering' tegen een plafond aan.

5.3 Keuze waar het kan, verplichting waar verstandig

Beleidsmakers zullen de voors en tegens van het bieden van keuzemogelijkheden moeten afwegen. Keuzevrijheid kan tot een hogere welvaart leiden, omdat men het pensioen beter kan afstemmen op de persoonlijke situatie. Van Ewijk et al. (2017) laat

zien dat aanzienlijke welvaartswinsten mogelijk zijn. Er is ook onderzoek dat laat zien dat mensen het fijn vinden om een gevoel van controle te hebben. Echter, als mensen niet in staat zijn om te kiezen, dan leiden keuzes tot stress en kunnen welvaartswinsten omslaan in welvaartsverliezen als gevolg van verkeerde keuzes.

Bij de beslissing om mensen wel of niet (begrensde) keuze te geven, moeten potentiële welvaartswinsten – maar ook de bijbehorende stress en foute keuzes – afgewogen worden. Daarbij spelen een aantal factoren een rol: a) de financiële geletterdheid van de mensen om wie het gaat, b) de mate waarin we mensen kunnen helpen met kiezen (bijvoorbeeld met behulp van digitale tools) en de mate waarin zij daar ook gebruik van maken en c) de mogelijkheden die keuzearchitectuur biedt om mensen een duwtje een bepaalde kant op te geven. Ook moet meespelen hoeveel schade een verkeerde keuze met zich meebrengt en in hoeverre dergelijke mogelijke schade opweegt tegen de voordelen van de mogelijkheid om te kiezen.

Deze studie toont aan dat keuzes van mensen over meer of minder premie nauwelijks samenhangen met hun vervangingsratio's (pensioen ten opzichte van het huidige inkomen). Net als in eerdere onderzoeken van de AFM blijkt dus dat keuzes waarschijnlijk niet vanzelf goed gaan (AFM, 2018, 2019).

Adequate keuzebegeleiding is noodzakelijk. We vinden dat volgorde en voor-inge vulde opties een substantieel effect hebben op keuzes. Echter, mensen met uitstelgedrag laten zich minder leiden naar extra premieinleg. Zij zijn minder gevoelig voor het impliciete advies van een default. Het ligt voor de hand dat zij wel gevoeliger zijn voor defaults waarbij acties vereist zijn, zoals het inloggen op een website of het insturen van een antwoordkaart. Verder suggereren de resultaten dat mensen zich laten leiden door keuzearchitectuur, ook als de uitkomst niet bij hen past.

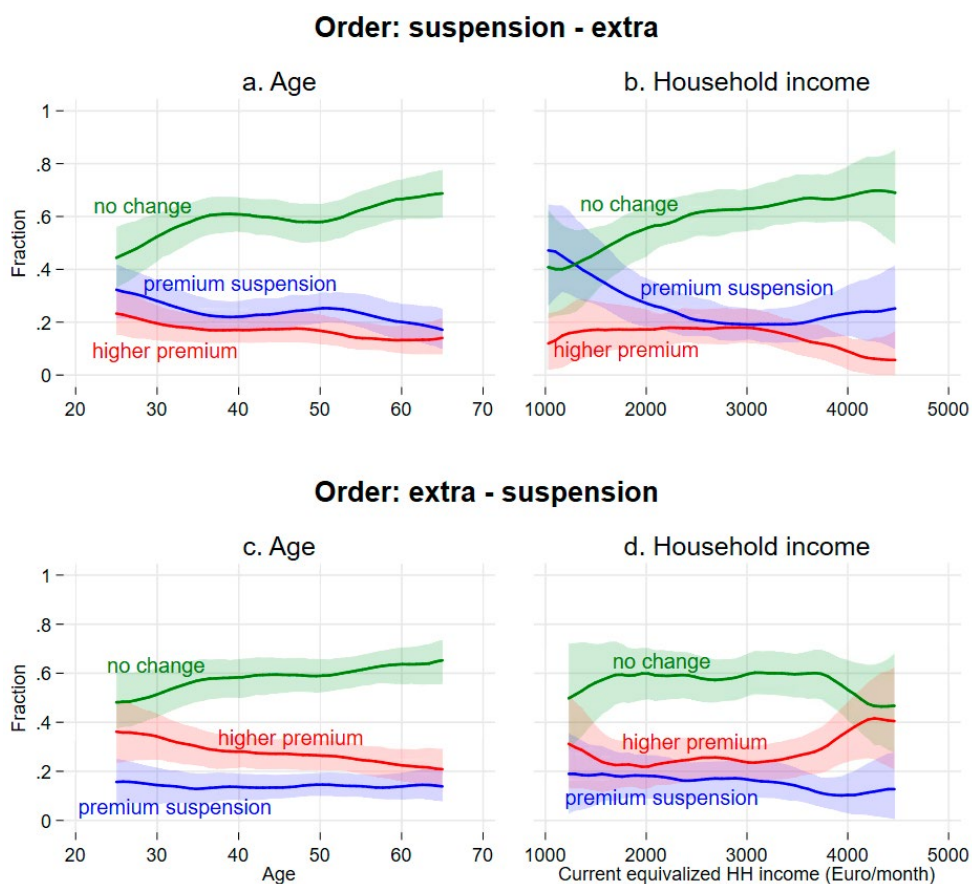
Het instellen van een standaardoptie (default) brengt dus verantwoordelijkheid met zich mee. Dit onderzoek toont aan dat op het oog kleine aanpassingen in de keuzeomgeving verregaande gevolgen kunnen hebben voor de gemaakte pensioenkeuzes. Het vergt dus adequaat maatwerk om de juiste default aan de juiste doelgroep aan te bieden.

Referenties

- AFM (2015) Visie AFM op pensioenstelsel: keuzes waar het kan, verplichtingen waar verstandig. 13 januari 2015 <https://www.afm.nl/nl-nl/nieuws/2015/jan/position-paper-pensioen>
- AFM (2018) Keuzevrijheid en maatwerk bij pensioeninleg. Literatuurstudie en Consumentenonderzoek. 24 september 2018 <https://www.afm.nl/nl-nl/professionals/nieuws/2018/sep/keuzevrijheid-pensioendeelnemers>
- AFM (2019) AFM-onderzoek: keuzevrijheid bij pensioen gaat niet vanzelf goed. 11 april 2019 <https://www.afm.nl/nl-nl/nieuws/2019/apr/wvp-onderzoek>
- Bresser, J. de, Knoef, M. & en Kools, L. (2018). Cutting One's Coat According to One's Cloth; How did the Great Recession affect retirement resources and expenditure goals. *Netspar Discussion Paper* 05/2018-029. Mede mogelijk gemaakt door de AFM.
- Bresser, J. de & Knoef, M., (2020). Sledgehammers or precision instruments. Heterogeneous default effects on retirement saving. *Working paper presented at the Netspar International Pension Workshop*.
- Bucher, T., Collins, C., Rollo, E., McCaffrey, T., Vlieger, N. de, Bend, D. van der, Truby, H. & Perez-Cueto, F. (2016). Nudging consumers towards healthier choices: a systematic review of positional influences on food choice. *British Journal of Nutrition*, 2016; 115 (12): 2252
- Dalen, H. van & Henkens, K. (2014). Goedkope praatjes over keuzevrijheid in pensioen, *Me Judice*, 6 november 2014.
- Dalen, H. van & Henkens, K. (2016). De vermeende zucht naar keuzevrijheid in pensioen, *Me Judice*, 29 maart 2016.
- Ewijk, C. van, Mehlkopf, R., Bleeken, S. van den & Hoets, C. (2017). De waarde van maatwerk in pensioenen. *Netspar brief* 8.
- Johnson, E. J. & Goldstein, D. (2003). Do defaults save lives? *Science* (2003): 1338-1339.
- Kleef, E. van, Otten, K & Trijp, H. (2012). Healthy snacks at the checkout counter: a lab and field study on the impact of shelf arrangement and assortment structure on consumer choices. *BMC Public Health* 12, 1072.
- Knoef, M., Been, J., Caminada, K., Goudswaard, K. & Rhuggenaath, J. (2017). De toereikendheid van pensioenopbouw na de crisis en pensioenhervormingen. *Netspar Design paper* 68 - februari 2017. <https://www.netspar.nl/assets/uploads/Netspar-Design-Paper-68-WEB.pdf>
- Krijnen, J., Tannenbaum, D. & Fox, C. (2017). Choice architecture 2.0: Behavioral policy as an implicit social interaction. *Behavioral Science & Policy* 3.2 (2017): i-18.
- Leotti, L. & Delgado, M. (2011). The inherent reward of choice. *Psychological Science* 22, 1310-1318.
- Luguri, J., & Strahilevitz, L. (2019). Shining a light on dark patterns. U of Chicago, Public Law Working Paper, (719).
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) (2016). Perspectiefnota Toekomst pensioenstelsel. Gepubliceerd 8 juli 2016. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2016/07/08/kamerbrief-perspectiefnota-toekomst-pensioenstelsel>
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) (2019). Kamerbrief principeakkoord vernieuwing pensioenstelsel. Gepubliceerd 5 juni 2019. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/pensioen/documenten/kamerstukken/2019/06/05/kamerbrief-principeakkoord-vernieuwing-pensioenstelsel>
- Thaler, Richard H., & Cass R. Sunstein (2009). *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*. Penguin.
- Vonken, J. & Limpens, W. (2018). Keuzevrijheid in pensioen: ons brein wil niet kiezen, maar wel gekozen hebben. *Netspar design paper* 95 <https://www.netspar.nl/publicatie/keuzevrijheid-pensioen-brein-wil-kiezen-wel-gekozen/>

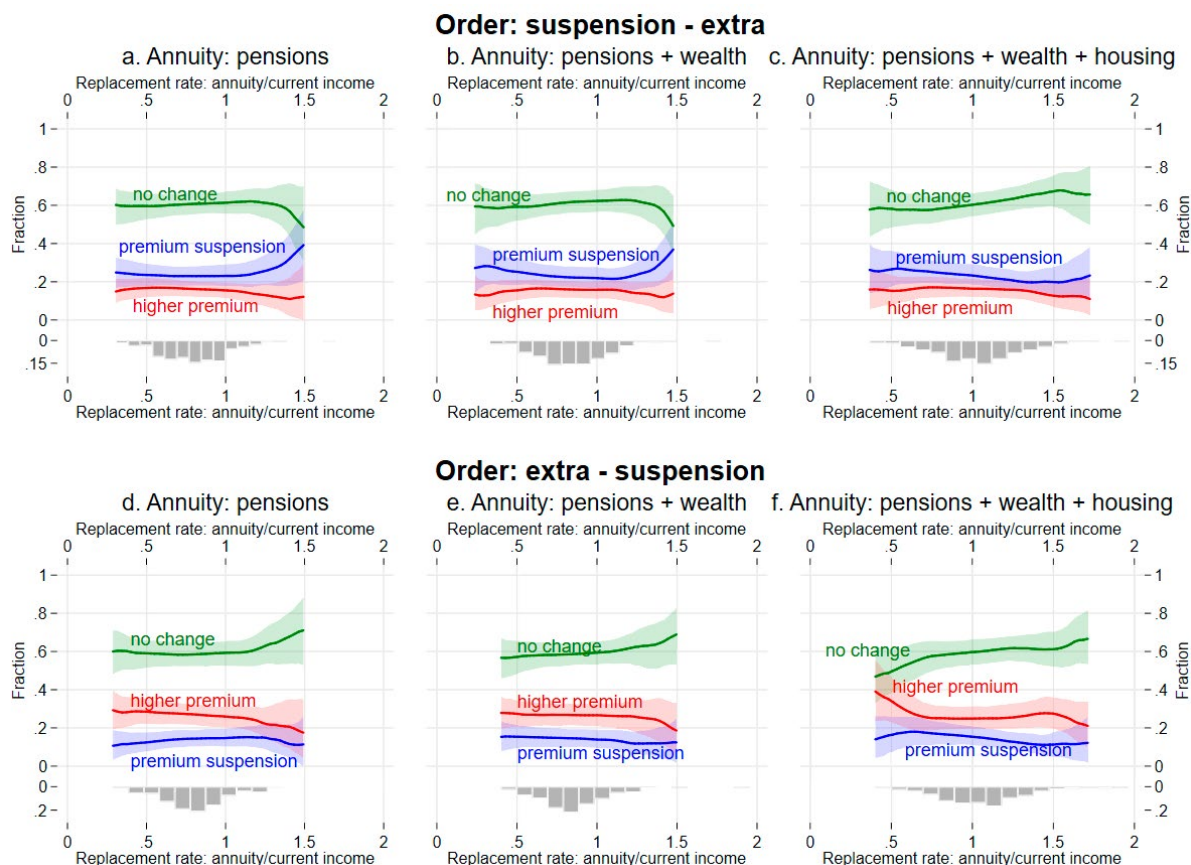
Bijlage A: Vraagvolgorde en keuzes voor extra inleg of een premiestop

Figuur A1. Verband tussen de gemaakte keuze, leeftijd en huishoudinkomen voor mensen die eerst de premiestop voorgelegd kregen en voor mensen die eerst extra inleg voorgelegd kregen

Figuur A1 laat zien wat het effect is van de vraagvolgorde op de gegeven antwoorden, voor mensen met verschillende leeftijd en verschillende huishoudinkomens. Wanneer we de linker figuren vergelijken zien we dat mensen vaker voor een premiestop kiezen wanneer zij de premie-stop als eerste voorgelegd krijgen en vaker voor extra inleg kiezen wanneer zij extra inleg als eerste voorgelegd krijgen. Dat geldt voor alle leeftijden (de blauw lijn schuift voor alle leeftijden omlaag tussen de bovenste en de onderste figuur). Wanneer we de rechter figuren vergelijken zien we hetzelfde, maar de blauwe lijn verschuift verder omlaag voor mensen met een laag huishoudinkomen (gestandaardiseerd naar een eenpersoonshuishouden). Dit betekent dat de mensen met en laag huishoudinkomen meer beïnvloed worden door de vraagvolgorde. Uit de regressieresultaten komt naar voren dat dit te maken heeft met financiële geletterdheid. Mensen die financiën moeilijker vinden laten zich meer leiden door de vraagvolgorde.

Figuur A2. Verband tussen de gemaakte keuze en de vervangingsratio, voor mensen die eerste de premiestop voorgelegd kregen en voor mensen die eerst extra inleg voorgelegd kregen

Figuur A2 laat zien wat het effect is van de vraagvolgorde op de gegeven antwoorden, voor mensen met verschillende vervangingsratio's. We kijken naar vervangingsratio's op basis van AOW en de tweede pijler (links), inclusief spaartegoeden (midden) en inclusief woningvermogen (rechts). Wanneer we de bovenste figuren en de onderste figuren vergelijken zien we dat mensen vaker voor een premiestop kiezen wanneer zij de premie-stop als eerste voorgelegd krijgen en vaker voor extra inleg kiezen wanneer zij extra inleg als eerste voorgelegd krijgen. Dat geldt voor alle mensen, ongeacht of ze een hoge of een lage vervangingsratio hebben (de blauw lijn schuift in zijn geheel omlaag). Het is opvallend dat de keuze voor meer of minder premie-inleg niet afhangt van de vervangingsratio. De grijze histogrammen aan de onderkant van de figuren laten zien waar de meeste mensen zitten (bijvoorbeeld in de middelste figuren zien we dat, wanneer we spaartegoeden meetellen, de meeste mensen een vervangingsratio hebben rond de 0,8, dat betekent dat ze 80 procent van hun huidige inkomen kunnen vervangen).

OVERZICHT UITGAVEN IN DE DESIGN PAPER SERIE

- 1 Naar een nieuw pensioencontract (2011)
Lans Bovenberg en Casper van Ewijk
- 2 Langlevenrisico in collectieve pensioencontracten (2011)
Anja De Waegenaere, Alexander Paulis en Job Stigter
- 3 Bouwstenen voor nieuwe pensioencontracten en uitdagingen voor het toezicht daarop (2011)
Theo Nijman en Lans Bovenberg
- 4 European supervision of pension funds: purpose, scope and design (2011)
Niels Kortleve, Wilfried Mulder and Antoon Pelsser
- 5 Regulating pensions: Why the European Union matters (2011)
Ton van den Brink, Hans van Meerten and Sybe de Vries
- 6 The design of European supervision of pension funds (2012)
Dirk Broeders, Niels Kortleve, Antoon Pelsser and Jan-Willem Wijckmans
- 7 Hoe gevoelig is de uittredeleeftijd voor veranderingen in het pensioenstelsel? (2012)
Didier Fouarge, Andries de Grip en Raymond Montizaan
- 8 De inkomensverdeling en levensverwachting van ouderen (2012)
Marieke Knoef, Rob Alessie en Adriaan Kalwij
- 9 Marktconsistente waardering van zachte pensioenrechten (2012)
Theo Nijman en Bas Werker
- 10 De RAM in het nieuwe pensioenakkoord (2012)
Frank de Jong en Peter Schotman
- 11 The longevity risk of the Dutch Actuarial Association's projection model (2012)
Frederik Peters, Wilma Nusselder and Johan Mackenbach
- 12 Het koppelen van pensioenleeftijd en pensioenaanspraken aan de levensverwachting (2012)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg en Tim Boonen
- 13 Impliciete en expliciete leeftijdsdifferentiatie in pensioencontracten (2013)
Roel Mehlkopf, Jan Bonenkamp, Casper van Ewijk, Harry ter Rele en Ed Westerhout
- 14 Hoofdlijnen Pensioenakkoord, juridisch begrepen (2013)
Mark Heemskerk, Bas de Jong en René Maatman
- 15 Different people, different choices: The influence of visual stimuli in communication on pension choice (2013)
Elisabeth Brügggen, Ingrid Rohde and Mijke van den Broeke
- 16 Herverdeling door pensioenregelingen (2013)
Jan Bonenkamp, Wilma Nusselder, Johan Mackenbach, Frederik Peters en Harry ter Rele
- 17 Guarantees and habit formation in pension schemes: A critical analysis of the floor-leverage rule (2013)
Frank de Jong and Yang Zhou
- 18 The holistic balance sheet as a building block in pension fund supervision (2013)
Erwin Fransen, Niels Kortleve, Hans Schumacher, Hans Staring and Jan-Willem Wijckmans
- 19 Collective pension schemes and individual choice (2013)
Jules van Binsbergen, Dirk Broeders, Myrthe de Jong and Ralph Kojien
- 20 Building a distribution builder: Design considerations for financial investment and pension decisions (2013)
Bas Donkers, Carlos Lourenço, Daniel Goldstein and Benedict Dellaert

- 21 Escalerende garantietoezeggingen: een alternatief voor het StAr RAM-contract (2013)
Seraas van Bilsen, Roger Laeven en Theo Nijman
- 22 A reporting standard for defined contribution pension plans (2013)
Kees de Vaan, Daniele Fano, Herialt Mens and Giovanna Nicodano
- 23 Op naar actieve pensioenconsumenten: Inhoudelijke kenmerken en randvoorwaarden van effectieve pensioencommunicatie (2013)
Niels Kortleve, Guido Verbaal en Charlotte Kuiper
- 24 Naar een nieuw deelnemergericht UPO (2013)
Charlotte Kuiper, Arthur van Soest en Cees Dert
- 25 Measuring retirement savings adequacy; developing a multi-pillar approach in the Netherlands (2013)
Marieke Knoef, Jim Been, Rob Alessie, Koen Caminada, Kees Goudswaard, and Adriaan Kalwij
- 26 Illiquiditeit voor pensioenfondsen en verzekeraars: Rendement versus risico (2014)
Joost Driessen
- 27 De doorsneesystematiek in aanvullende pensioenregelingen: effecten, alternatieven en transitiepaden (2014)
Jan Bonenkamp, RYanne Cox en Marcel Lever
- 28 EIOPA: bevoegdheden en rechtsbescherming (2014)
Ivor Witte
- 29 Een institutionele beleggersblik op de Nederlandse woningmarkt (2013)
Dirk Brounen en Ronald Mahieu
- 30 Verzekeraar en het reële pensioencontract (2014)
Jolanda van den Brink, Erik Lutjens en Ivor Witte
- 31 Pensioen, consumptiebehoeften en ouderenzorg (2014)
Marieke Knoef, Arjen Hussem, Arjan Soede en Jochem de Bresser
- 32 Habit formation: implications for pension plans (2014)
Frank de Jong and Yang Zhou
- 33 Het Algemeen pensioenfonds en de taakafbakening (2014)
Ivor Witte
- 34 Intergenerational Risk Trading (2014)
Jijia Cui and Eduard Ponds
- 35 Beëindiging van de doorsneesystematiek: juridisch navigeren naar alternatieven (2015)
Dick Boeijen, Mark Heemskerk en René Maatman
- 36 Purchasing an annuity: now or later? The role of interest rates (2015)
Thijs Markwat, Roderick Molenaar and Juan Carlos Rodriguez
- 37 Entrepreneurs without wealth? An overview of their portfolio using different data sources for the Netherlands (2015)
Mauro Mastrogiacomo, Yue Li and Rik Dillingh
- 38 The psychology and economics of reverse mortgage attitudes. Evidence from the Netherlands (2015)
Rik Dillingh, Henriëtte Prast, Mariacristina Rossi and Cesira Urzì Brancati
- 39 Keuzevrijheid in de uittreedleeftijd (2015)
Arthur van Soest
- 40 Afschaffing doorsneesystematiek: verkenning van varianten (2015)
Jan Bonenkamp en Marcel Lever
- 41 Nederlandse pensioenopbouw in internationaal perspectief (2015)
Marieke Knoef, Kees Goudswaard, Jim Been en Koen Caminada
- 42 Intergenerationele risicodeling in collectieve en individuele pensioencontracten (2015)
Jan Bonenkamp, Peter Broer en Ed Westerhout
- 43 Inflation Experiences of Retirees (2015)
Adriaan Kalwij, Rob Alessie, Jonathan Gardner and Ashik Anwar Ali
- 44 Financial fairness and conditional indexation (2015)
Torsten Kleinow and Hans Schumacher
- 45 Lessons from the Swedish occupational pension system (2015)
Lans Bovenberg, RYanne Cox and Stefan Lundbergh

- 46 Heldere en harde pensioenrechten onder een PPR (2016)
Mark Heemskerk, René Maatman en Bas Werker
- 47 Segmentation of pension plan participants: Identifying dimensions of heterogeneity (2016)
Wiebke Eberhardt, Elisabeth Brüggem, Thomas Post and Chantal Hoet
- 48 How do people spend their time before and after retirement? (2016)
Johannes Binswanger
- 49 Naar een nieuwe aanpak voor risicoprofiel-meting voor deelnemers in pensioenregelingen (2016)
Benedict Dellaert, Bas Donkers, Marc Turlings, Tom Steenkamp en Ed Vermeulen
- 50 Individueel defined contribution in de uitkeringsfase (2016)
Tom Steenkamp
- 51 Wat vinden en verwachten Nederlanders van het pensioen? (2016)
Arthur van Soest
- 52 Do life expectancy projections need to account for the impact of smoking? (2016)
Frederik Peters, Johan Mackenbach en Wilma Nusselder
- 53 Effecten van gelaagdheid in pensioen-documenten: een gebruikersstudie (2016)
Louise Nell, Leo Lentz en Henk Pander Maat
- 54 Term Structures with Converging Forward Rates (2016)
Michel Vellekoop and Jan de Kort
- 55 Participation and choice in funded pension plans (2016)
Manuel García-Huitrón and Eduard Ponds
- 56 Interest rate models for pension and insurance regulation (2016)
Dirk Broeders, Frank de Jong and Peter Schotman
- 57 An evaluation of the nFTK (2016)
Lei Shu, Bertrand Melenberg and Hans Schumacher
- 58 Pensioenen en inkomensongelijkheid onder ouderen in Europa (2016)
Koen Caminada, Kees Goudswaard, Jim Been en Marike Knoef
- 59 Towards a practical and scientifically sound tool for measuring time and risk preferences in pension savings decisions (2016)
Jan Potters, Arno Riedl and Paul Smeets
- 60 Save more or retire later? Retirement planning heterogeneity and perceptions of savings adequacy and income constraints (2016)
Ron van Schie, Benedict Dellaert and Bas Donkers
- 61 Uitstroom van oudere werknemers bij overheid en onderwijs. Selectie uit de poort (2016)
Frank Cörvers en Janneke Wilschut
- 62 Pension risk preferences. A personalized elicitation method and its impact on asset allocation (2016)
Gosse Alserda, Benedict Dellaert, Laurens Swinkels and Fieke van der Lecq
- 63 Market-consistent valuation of pension liabilities (2016)
Antoon Pelsser, Ahmad Salahnejhad and Ramon van den Akker
- 64 Will we repay our debts before retirement? Or did we already, but nobody noticed? (2016)
Mauro Mastrogiacomio
- 65 Effectieve ondersteuning van zelfmanagement voor de consument (2016)
Peter Lapperre, Alwin Oerlemans en Benedict Dellaert
- 66 Risk sharing rules for longevity risk: impact and wealth transfers (2017)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg and Thijs Markwat
- 67 Heterogeniteit in doorsneeproblematiek. Hoe pakt de transitie naar degressieve opbouw uit voor verschillende pensioenfondsen? (2017)
Loes Frehen, Wouter van Wel, Casper van Ewijk, Johan Bonekamp, Joost van Valkengoed en Dick Boeijen
- 68 De toereikendheid van pensioenopbouw na de crisis en pensioenhervormingen (2017)
Marieke Knoef, Jim Been, Koen Caminada, Kees Goudswaard en Jason Rhuggenaath

- 69 De combinatie van betaald en onbetaald werk in de jaren voor pensioen (2017)
Marleen Damman en Hanna van Solinge
- 70 Default life-cycles for retirement savings (2017)
Anna Grebenchtchikova, Roderick Molenaar, Peter Schotman en Bas Werker
- 71 Welke keuzemogelijkheden zijn wenselijk vanuit het perspectief van de deelnemer? (2017)
Casper van Ewijk, Roel Mehlkopf, Sara van den Bleeken en Chantal Hoet
- 72 Activating pension plan participants: investment and assurance frames (2017)
Wiebke Eberhardt, Elisabeth Brüggén, Thomas Post en Chantal Hoet
- 73 Zerotopia – bounded and unbounded pension adventures (2017)
Samuel Sender
- 74 Keuzemogelijkheden en maatwerk binnen pensioenregelingen (2017)
Saskia Bakels, Agnes Joseph, Niels Kortleve en Theo Nijman
- 75 Polderen over het pensioenstelsel. Het debat tussen de sociale partners en de overheid over de oudedagvoorzieningen in Nederland, 1945–2000 (2017)
Paul Brusse
- 76 Van uitkeringsovereenkomst naar PPR (2017)
Mark Heemskerk, Kees Kamminga, René Maatman en Bas Werker
- 77 Pensioenresultaat bij degressieve opbouw en progressieve premie (2017)
Marcel Lever en Sander Muns
- 78 Bestedingsbehoeften bij een afnemende gezondheid na pensionering (2017)
Lieke Kools en Marike Knoef
- 79 Model Risk in the Pricing of Reverse Mortgage Products (2017)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg, Hans Schumacher, Lei Shu and Lieke Werner
- 80 Expected Shortfall voor toezicht op verzekeraars: is het relevant? (2017)
Tim Boonen
- 81 The Effect of the Assumed Interest Rate and Smoothing on Variable Annuities (2017)
Anne G. Balter and Bas J.M. Werker
- 82 Consumer acceptance of online pension investment advice (2017)
Benedict Dellaert, Bas Donkers and Carlos Lourenço
- 83 Individualized life-cycle investing (2017)
Gréta Oleár, Frank de Jong and Ingmar Minderhoud
- 84 The value and risk of intergenerational risk sharing (2017)
Bas Werker
- 85 Pensioenwensen voor en na de crisis (2017)
Jochem de Bresser, Marike Knoef en Lieke Kools
- 86 Welke vaste dalingen en welk beleggings-beleid passen bij gewenste uitkeringsprofielen in verbeterde premiereregelingen? (2017)
Johan Bonekamp, Lans Bovenberg, Theo Nijman en Bas Werker
- 87 Inkomens- en vermogensafhankelijke eigen bijdragen in de langdurige ouderenzorg: een levenslopperspectief (2017)
Arjen Hussem, Harry ter Rele en Bram Wouterse
- 88 Creating good choice environments – Insights from research and industry practice (2017)
Elisabeth Brüggén, Thomas Post and Kimberley van der Heijden
- 89 Two decades of working beyond age 65 in the Netherlands. Health trends and changes in socio-economic and work factors to determine the feasibility of extending working lives beyond age 65 (2017)
Dorly Deeg, Maaïke van der Noordt and Suzan van der Pas
- 90 Cardiovascular disease in older workers. How can workforce participation be maintained in light of changes over time in determinants of cardiovascular disease? (2017)
Dorly Deeg, E. Burgers and Maaïke van der Noordt
- 91 Zicht op zzp-pensioen (2017)
Wim Zwinkels, Marike Knoef, Jim Been, Koen Caminada en Kees Goudswaard

- 92 Return, risk, and the preferred mix of PAYG and funded pensions (2017)
Marcel Lever, Thomas Michielsen and Sander Muns
- 93 Life events and participant engagement in pension plans (2017)
Matthew Blakstad, Elisabeth Brügggen and Thomas Post
- 94 Parttime pensioneren en de arbeidsparticipatie (2017)
Raymond Montizaan
- 95 Keuzevrijheid in pensioen: ons brein wil niet kiezen, maar wel gekozen hebben (2018)
Walter Limpens en Joyce Vonken
- 96 Employability after age 65? Trends over 23 years in life expectancy in good and in poor physical and cognitive health of 65–74-year-olds in the Netherlands (2018)
Dorly Deeg, Maaïke van der Noordt, Emiel Hoogendijk, Hannie Comijs and Martijn Huisman
- 97 Loslaten van de verplichte pensioenleeftijd en het organisatieklimaat rondom langer doorwerken (2018)
Jaap Oude Mulders, Kène Henkens en Harry van Dalen
- 98 Overgangseffecten bij introductie degressieve opbouw (2018)
Bas Werker
- 99 You're invited – RSVP! The role of tailoring in incentivising people to delve into their pension situation (2018)
Milena Dinkova, Sanne Elling, Adriaan Kalwij en Leo Lentz
- 100 Geleidelijke uittreding en de rol van deeltijdpensioen (2018)
Jonneke Bolhaar en Daniël van Vuuren
- 101 Naar een model voor pensioencommunicatie (2018)
Leo Lentz, Louise Nell en Henk Pander Maat
- 102 Tien jaar UPO. Een terugblik en vooruitblik op inhoud, doelen en effectiviteit (2018)
Sanne Elling en Leo Lentz
- 103 Health and household expenditures (2018)
Raun van Ooijen, Jochem de Bresser en Marike Knoef
- 104 Keuzevrijheid in de uitkeringsfase: internationale ervaringen (2018)
Marcel Lever, Eduard Ponds, Rik Dillingh en Ralph Stevens
- 105 The move towards riskier pension products in the world's best pension systems (2018)
Anne G. Balter, Malene Kallestrup-Lamb and Jesper Rangvid
- 106 Life Cycle Option Value: The value of consumer flexibility in planning for retirement (2018)
Sonja Wendel, Benedict Dellaert and Bas Donkers
- 107 Naar een duidelijk eigendomsbegrip (2018)
Jop Tangelder
- 108 Effect van stijging AOW-leeftijd op arbeidsongeschiktheid (2018)
Rik Dillingh, Jonneke Bolhaar, Marcel Lever, Harry ter Rele, Lisette Swart en Koen van der Ven
- 109 Is de toekomst gearriveerd? Data science en individuele keuzemogelijkheden in pensioen (2018)
Wesley Kaufmann, Bastiaan Starink en Bas Werker
- 110 De woontevredenheid van ouderen in Nederland (2018)
Jan Rouwendal
- 111 Towards better prediction of individual longevity (2018)
Dorly Deeg, Jan Kardaun, Maaïke van der Noordt, Emiel Hoogendijk en Natasja van Schoor
- 112 Framing in pensioenkeuzes. Het effect van framing in de keuze voor beleggingsprofiel in DC-plannen naar aanleiding van de Wet verbeterde premieregeling (2018)
Marijke van Putten, Rogier Potter van Loon, Marc Turlings en Eric van Dijk
- 113 Working life expectancy in good and poor self-perceived health among Dutch workers aged 55–65 years with a chronic disease over the period 1992–2016 (2019)
Astrid de Wind, Maaïke van der Noordt, Dorly Deeg and Cécile Boot
- 114 Working conditions in post-retirement jobs: A European comparison (2019)
Ellen Dingemans and Kène Henkens

- 115 Is additional indebtedness the way to increase mortgage–default insurance coverage? (2019)
Yeorim Kim, Mauro Mastrogiacomio, Stefan Hochguertel and Hans Bloemen
- 116 Appreciated but complicated pension Choices? Insights from the Swedish Premium Pension System (2019)
Monika Böhnke, Elisabeth Brügggen and Thomas Post
- 117 Towards integrated personal financial planning. Information barriers and design propositions (2019)
Nitesh Bharosa and Marijn Janssen
- 118 The effect of tailoring pension information on navigation behavior (2019)
Milena Dinkova, Sanne Elling, Adriaan Kalwij and Leo Lentz
- 119 Opleiding, levensverwachting en pensioenleeftijd: een vergelijking van Nederland met andere Europese landen (2019)
Johan Mackenbach, José Rubio Valverde en Wilma Nusselder
- 120 Giving with a warm hand: Evidence on estate planning and bequests (2019)
Eduard Suari–Andreu, Raun van Ooijen, Rob J.M. Alessie and Viola Angelini
- 121 Investeren in menselijk kapitaal: een gecombineerd werknemers– en werkgeversperspectief (2019)
Raymond Montizaan, Merlin Nieste en Davey Poulissen
- 122 The rise in life expectancy – corresponding rise in subjective life expectancy? Changes over the period 1999–2016 (2019)
Dorly Deeg, Maaïke van der Noordt, Noëlle Sant, Henrike Galenkamp, Fanny Janssen and Martijn Huisman
- 123 Pensioenaanvullingen uit het eigen woningbezit (2019)
Dirk Brounen, Niels Kortleve en Eduard Ponds
- 124 Personal and work–related predictors of early exit from paid work among older workers with health limitations (2019)
Nils Plomp, Sascha de Breij and Dorly Deeg
- 125 Het delen van langlevensrisico (2019)
Anja De Waegenaere, Agnes Joseph, Pascal Janssen en Michel Vellekoop
- 126 Maatwerk in pensioencommunicatie (2019)
Sanne Elling en Leo Lentz
- 127 Dutch Employers’ Responses to an Aging Workforce: Evidence from Surveys, 2009–2017 (2019)
Jaap Oude Mulders, Kène Henkens and Hendrik P. van Dalen
- 128 Preferences for solidarity and attitudes towards the Dutch pension system – Evidence from a representative sample (2019)
Arno Riedl, Hans Schmeets and Peter Werner
- 129 Deeltijdpensioen geen wondermiddel voor langer doorwerken (2019)
Henk–Wim de Boer, Tunga Kantarcı, Daniel van Vuuren en Ed Westerhout
- 130 Spaarmotieven en consumptiegedrag (2019)
Johan Bonekamp en Arthur van Soest
- 131 Substitute services: a barrier to controlling long–term care expenditures (2019)
Mark Kattenberg and Pieter Bakx
- 132 Voorstel keuzearchitectuur pensioensparen voor zelfstandigen (2019)
Jona Linde
- 133 The impact of the virtual integration of assets on pension risk preferences of individuals (2019)
Sesil Lim, Bas Donkers en Benedict Dellaert
- 134 Reforming the statutory retirement age: Policy preferences of employers (2019)
Hendrik P. van Dalen, Kène Henkens and Jaap Oude Mulders
- 135 Compensatie bij afschaffing doorsnee–systematiek (2019)
Dick Boeijen, Chantal de Groot, Mark Heemskerk, Niels Kortleve en René Maatman
- 136 Debt affordability after retirement, interest rate shocks and voluntary repayments (2019)
Mauro Mastrogiacomio

- 137 Using social norms to activate pension plan members: insights from practice (2019)
Joyce Augustus-Vonken, Pieter Verhallen, Lisa Brüggem and Thomas Post
- 138 Alternatieven voor de huidige verplichtstelling van bedrijfstakpensioenfondsen (2020)
Erik Lutjens en Fieke van der Lecq
- 139 Eigen bijdrage aan ouderenzorg (2020)
Pieter Bakx, Judith Bom, Marianne Tenand en Bram Wouterse
- 140 Inrichting fiscaal kader bij afschaffing doorsneesystematiek (2020)
Bastiaan Starink en Michael Visser
- 141 Hervorming langdurige zorg: trends in het gebruik van verpleging en verzorging (2020)
Pieter Bakx, Pilar Garcia-Gomez, Sara Rellstab, Erik Schut en Eddy van Doorslaer
- 142 Genetic health risks, insurance, and retirement (2020)
Richard Karlsson Linnér and Philipp D. Koellinger
- 143 Publieke middelen voor particuliere ouderenzorg (2020)
Arjen Hussem, Marianne Tenand en Pieter Bakx
- 144 Emotions and technology in pension service interactions: Taking stock and moving forward (2020)
Wiebke Eberhardt, Alexander Henkel en Chantal Hoet
- 145 Opleidingsverschillen in levensverwachting: de bijdrage van acht risicofactoren (2020)
Wilma J. Nusselder, José Rubio Valverde en Johan P. Mackenbach
- 146 Shades of Labor: Motives of Older Adults to Participate in Productive Activities (2020)
Sonja Wendel and Benedict Dellaert
- 147 Raising pension awareness through letters and social media: Evidence from a randomized and a quasi-experiment (2020)
Marika Knoef, Jim Been and Marijke van Putten
- 148 Infographics and Financial Decisions (2020)
Ruben Cox and Peter de Goeij
- 149 To what extent can partial retirement ensure retirement income adequacy? (2020)
Tunga Kantarcı and Jochem Zweerink
- 150 De steun voor een 'zwareberoepenregeling' ontleed (2020)
Harry van Dalen, Kène Henkens en Jaap Oude Mulders
- 151 Verbeteren van de inzetbaarheid van oudere werknemers tot aan pensioen: literatuuroverzicht, inzichten uit de praktijk en de rol van pensioenuitvoerders (2020)
Peter Lapperre, Henk Heek, Pascal Corten, Ad van Zonneveld, Robert Boulogne, Marieke Koeman en Benedict Dellaert
- 152 Betere risicospreiding van eigen bijdragen in de verpleeghuiszorg (2020)
Bram Wouterse, Arjen Hussem en Rob Aalbers
- 153 Doorbeleggen met garanties? (2020)
Roderick Molenaar, Peter Schotman, Peter Dekkers en Mark Irwin
- 154 Differences in retirement preferences between the self-employed and employees: Do job characteristics play an explanatory role? (2020)
Marleen Damman, Dieuwke Zwier en Swenne G. van den Heuvel
- 155 Do financial incentives stimulate partially disabled persons to return to work? (2020)
Tunga Kantarcı and Jan-Maarten van Sonsbeek
- 156 Wijzigen van de bedrijfstakpensioenregeling: tussen pensioenfondsbestuur en sociale partners (2020)
J.R.C. Tangelder
- 157 Keuzes tijdens de pensioenopbouw: de effecten van nudging met volgorde en standaardopties (2020)
Wilte Zijlstra, Jochem de Bresser en Marika Knoef

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

Dit is een uitgave van:
Netspar
Telefoon 013 466 2109
E-mail info@netspar.nl
www.netspar.nl

Juli 2020